

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії**

“Допущено до захисту”

Завідувач кафедри

_____ Печеніна Н.А.

Реєстраційний № _____

“ ____ ” _____ 20 ____ р.

“ ____ ” _____ 20 ____ р.

**ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВИХ ТРАДИЦІЙ ТА ІННОВАЦІЙ У
ВОЄННОМУ МИСТЕЦТВІ СКІФІВ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ**

Кваліфікаційна робота магістранта

групи ІСм-23

ступінь вищої освіти магістр

спеціальності 014.03 Середня освіта

(Історія)

Тарасенка Владислава Вячеславовича

Керівник: канд. філос. наук Панафідін І.О.

Оцінка:

Національна шкала

Шкала ECTS _____

Голова ЕК _____ Кількість балів _____

Члени ЕК _____

_____

_____

Кривий Ріг – 2024

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Тарасенко Владислав Вячеславович, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав і не одержував недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Тарасенко Владислав

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Історіографія проблеми воєнного мистецтва скіфів.....	7
1.2. Джерельна база дослідження	13
1.3. Методологія дослідження.....	17
Висновки до розділу 1.....	19
РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ ТРАДИЦІЙ ТА ІННОВАЦІЇ У СКІФСЬКОМУ ВОЄННОМУ МИСТЕЦТВІ.....	21
2.1. Традиції скіфського воєнного мистецтва.....	21
2.2. Інновації, характерні для воєнного мистецтва скіфів.....	35
Висновки до розділу 2.....	51
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «ВІЙСЬКОВИХ ТРАДИЦІЙ ТА ІННОВАЦІЙ У ВОЄННОМУ МИСТЕЦТВІ СКІФІВ».....	53
3.1. Стан вивчення проблеми у шкільній практиці.....	53
3.2. Методика вивчення теми «Воєнного мистецтва скіфів» в шкільній історичній освіті.....	56
Висновки до розділу 3.....	64
ВИСНОВКИ.....	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	67
ДОДАТКИ.....	74

ВСТУП

Актуальність теми. Одним із найвідоміших народів, який населяв українські землі у давні часи, були скіфи. Оселившись у VII ст. до н.е. в Північному Причорномор'ї, скіфським племенам вдалося сформувати могутню державу на перехресті важливих торгівельних шляхів. Вигідне географічне положення сприяло постійній взаємодії скіфів із сусідніми народами, а однією з форм такої взаємодії була війна.

Враховуючи географічні умови проживання скіфських племен, а також їх взаємодію з сусідами, скіфам вдалося створити самобутнє військо мистецтво. Серед військових мистецтв періоду античності воно вирізняється багатьма інноваціями: використання кінноти як основного роду військ, застосування кінної стрільби з лука, поява важкої кінноти, реалізація стратегії партизанської війни та тактики випаленої землі. Військові традиції та інновації, які сформувалися у воєнному мистецтві скіфів, стали основою для формування військових мистецтв багатьох народів.

Високий розвиток воєнного мистецтва скіфів підтверджується наявністю значної кількості археологічних джерел, які дозволяють відтворити його характерні традиції та інновації. До наших днів збереглися писемні джерела, створені сучасниками скіфів, які неодмінно містять згадки про їх особливості воєнного мистецтва. Також скіфські військові традиції знайшли відображення у античному мистецтві.

Водночас, воєнне мистецтво скіфів у шкільній практиці розглядається оглядово. Використання теми військових традицій та інновацій скіфів дозволяє урізноманітнити шкільний курс історії, включивши у нього цікаві та маловідомі факти. Розширення даної теми в освіті сприятиме підвищенню інтересу учнів до вивчення історії, а також розвитку критичного мислення через аналіз історичних джерел та реконструкцію історичних подій.

Метою кваліфікаційної роботи є дослідження історії військових традицій та інновацій у воєнному мистецтві скіфів та розробка методики вивчення військово мистецтва скіфів в шкільній історичній освіті.

Завдання:

1. Проаналізувати історіографію та джерельну базу воєнного мистецтва скіфів.
2. Прослідкувати еволюцію та зміни у воєнному мистецтві скіфів.
3. Визначити основні військові традиції та інновації у воєнному мистецтві скіфів.
4. Охарактеризувати стан вивчення проблеми в шкільній практиці.
5. Розробити методику вивчення воєнного мистецтва скіфів у шкільній історичній освіті.

Об'єктом кваліфікаційної роботи є визначення військових традицій та інновацій у скіфському воєнному мистецтві в шкільній історичній освіті.

Предметом кваліфікаційної роботи є дослідження історії військових традицій та інновацій у воєнному мистецтві скіфів в шкільному курсі історії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від X століття до н.е. до IV ст. н.е.

Географічні межі дослідження охоплюють степову та лісостепову територію в межах кордонів сучасної України.

Методи дослідження:

Загальнонаукові:

- класифікації,
- інтерпретації,
- системно-аналітичний метод,
- порівняльний аналіз.

Спеціально-історичні:

- історико-генетичний,
- історико-порівняльний,

- історико-типологічний,
- історико-системний.

Практичне значення одержаних результатів:

1. Результати дослідження можна використовувати для підготовки навчально-методичних матеріалів до уроків історії.

2. Окремі аспекти дослідження можна використовувати для організації позакласної роботи з історії.

3. Практичне значення дослідження полягає в розробці дидактичних матеріалів, а саме конспекту уроку з історії для 6 класу.

Структура роботи: робота складається зі вступу, 3 розділів, висновків, списку джерел та літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми воєнного мистецтва скіфів

Перші ґрунтовні історіографічні дослідження з історії скіфів з'являються на початку ХХ ст., що пов'язано з розвитком систематичних археологічних досліджень скіфських поховань. Матеріальні джерела доповнили наявні письмові згадки і спричинили появу нового напрямку у археології та історіографії, який інколи називають скіфологією. З'являються історіографічні дослідження в яких окрему увагу приділено скіфському воєнному мистецтву.

Проблематика скіфського воєнного мистецтва розкривається у праці радянського археолога Б. М. Гракова (1899-1970) – «Скіфи». В контексті скіфської культури та побуту дослідник звертає увагу на наявність фортифікаційних споруд: укріплених городищ. Також, Граков виокремлює основні характеристики скіфського спорядження, та окрему увагу приділяє скіфському одягу. Окремим прошарком скіфської культури радянський історик вважає скіфське наступальне та оборонне озброєння, а також кінське спорядження.

Також, у своїй роботі «Скіфи» Б. М. Граков зазначає про грецький вплив у спорядженні скіфів. Ознаки цього впливу підтверджені наявністю шоломів грецького типу в скіфських похованнях. Також грецькі звичаї проникали у середовище скіфської аристократії. Саме тут, на думку Гракова і формується тісний зв'язок між військовими традиціями та характерним звіриним стилем скіфів [15]. У своїй іншій праці «Кам'янське городище» Граков детально досліджує особливості захисних споруд одного із найкрупніших скіфських городищ – Кам'янського городища [14].

У працях радянської археологині В. А. Іллінської (1920-1979), присвячених скіфській зброї: зокрема, у науковій статті «Скіфські сокири» досліджуються окремі елементи скіфського спорядження. Дослідниця подає класифікацію скіфських сокир:

- 1) робочі,
- 2) бойові,
- 3) ключці та чекани (комбінований тип),
- 4) сокири-молоти,

а також зазначає про поширеність бойових сокир кочовиків за межами Скіфії [21].

Інше дослідження В. А. Іллінської також присвячені артефактам скіфської культури: елементам скіфського кінського спорядження, а саме наверхникам [22] та вуздечкам [20].

Повний спектр озброєння скіфів досліджується у праці радянської історикині А. І. Мелюкової (1921-2004). У її праці «Озброєння скіфів» подано детальний аналіз дистанційного озброєння скіфів, а саме:

- 1) луків,
- 2) наконечників стріл,
- 3) горитів,
- 4) пращ.

Окремо подається аналіз і контактної зброї:

- 1) наконечників списів та дротиків,
- 2) мечів та кинджалів різних типів.

Також А. І. Мелюкова досліджує і аналізує основні елементи захисту скіфських воїнів, що актуалізує подібні дослідження і сьогодні [26].

Військову історію скіфів досліджує радянський археолог К. Ф. Смирнов (1917-1980). У своїй праці «Скіфи» дослідник приходять до висновку про наявність у скіфів устрою воєнної демократії. Також історик аналізує скіфські походи до Кавказу та Передньої Азії, їх появу у Північному Причорномор'ї. Дана праця містить детальний аналіз скіфського озброєння та військової тактики скіфів. Смирнов виокремлює окремі роди військ скіфів:

- 1) легка кіннота,
- 2) важка кіннота,

3) піхота – роль останньої зростає під час війни у пізньоскіфський період [42].

Праця радянського археолога М. І. Артамонова (1898-1972) «Кіммерійці та скіфи» містить детальне дослідження матеріальної культури скіфів, діяльність основних племінних об'єднань скіфів та особливості взаємодії між ними. Вчений визначає об'єднуючим елементом скіфської матеріальної культури наконечники стріл. Також, М. І. Артамонов зазначає про високий вплив еллінської культури на пізньоскіфське воєнне мистецтво [7].

У праці української археологині С. С. Бессонової «Релігійні уявлення скіфів» досліджено взаємозв'язок релігійних уявлень скіфів та їх повсякденного життя. Вагоме місце серед скіфського пантеону займає культ бога війни – Арея, а важливим елементом даного культу був залізний меч. Також, ознакою даного культу є людські жертвоприношення, для яких скіфи використовували військовополонених [8].

Про поширеність культу меча та особливості скіфської військової символіки, взаємозв'язок тотемічних культів та військового мистецтва скіфів досліджуються в статті українського дослідника А. Бондаренка «Військові символи Скіфії та Сарматії: тотемні звичаї та культ вовка» [11].

Українська археологиня Т. Н. Висотська (1926-2013) у науковій статті «Скіфські городища» детально досліджує особливості скіфських городищ. Вона зазначає, що однією з причин появи укріплених городищ є осідання скіфського населення на території Криму. Вершиною фортифікаційного мистецтва скіфів, на думку Висотської, було місто Неаполь Скіфський. Місто було захищене кількома лініями кам'яними мурами з оборонними вежами. Дослідниця зазначає про спадкоємність скіфських городищ на Дніпрі та в Криму, а також визначає грецький вплив на фортифікації пізніх скіфів [12].

Вагомий внесок у дослідженнях матеріальної культури скіфів належить українському археологу Б. Н. Мозолевському (1936-1993). Праці дослідника «Скіфський степ», «Товста Могила», «Кургани скіфського Герросу IV ст.» містять детальний аналіз матеріальних знахідок, в тому числі наступального та

захисного озброєння скіфів [30; 31; 32]. Остання праця Мозолевського «Етнічна географія Скіфії» присвячена проблемі етнічної локалізації скіфів та досліджує розселення скіфських племен, сусідніх з ними народів, їх взаємовідносини [29].

Складові скіфського військового спорядження досліджує український археолог Є. В. Черненко (1934-2007). У своїй праці «Скіфський обладунок» вчений виділяє основні складові захисного спорядження скіфів такі як:

- 1) обладунок (панцир),
- 2) пояс,
- 3) шолом,
- 4) поножі,
- 5) щити.

Використання залізних елементів в обладунках, для укріплення щитів та кінського спорядження на думку дослідника є свідченням існування важкоозброєної кінноти у скіфів [52].

У іншій праці «Скіфські лучники» Є. В. Черненко досліджує типи скіфських луків, складові спорядження скіфського лучника – стріли та горити. Також вчений вивчає особливості скіфської стрільби з лука [53].

У своїй монографії «Скіфо-персидська війна» Є. В. Черненко детально досліджує причини, хід та наслідки скіфо-перської війни 513 р. до н.е. [51].

Систематизує військове мистецтво скіфів монографія В. М. Грицюка «Військо скіфів (озброєння, організація війни та воєнне мистецтво)», у якій дослідник виділяє складові елементи військової організації скіфів, а саме їх озброєння та спорядження, еволюцію скіфської воєнної стратегії та тактики. Дослідник звертає увагу на воєнно-політичну ситуацію Скіфії, аналізує вплив природних умов на розвиток військової справи скіфів, а також систематизує військові конфлікти за участі скіфів [16].

Розвиток військового мистецтва у скіфів досліджує у науковій статті «Військове мистецтво скіфів» вітчизняна історикиня Н. А. Печеніна. Дослідниця зосереджує увагу на наявності у скіфів органів військової

демократії, які поступово були заміщені спадковою владою вождів. У її праці подається детальне дослідження:

- 1) зброї дистанційного типу: скіфської стрільби з лука,
- 2) зброї контактного типу: використання скіфами спису, меча та щита,
- 3) наявності у скіфів захисного спорядження.

Також дослідниця звертає увагу на організацію скіфських воїнів у бою [38].

У іншій статті, присвяченій періоду античності «Боспор Кіммерійський в контексті змін військово-політичної ситуації в VI-III ст. до н. е.» Н. А. Печеніна досліджує військове мистецтво Боспорської держави. На її думку, поява і натиск скіфів на Північне Причорномор'я сприяла оформленню оборонного союзу боспорських міст-держав на чолі з династією Археанактидів. Поступово Боспорська держава поширює свою владу на сусідні меотські племена. У IV столітті між скіфами і Боспором складаються союзницькі відносини [37, с. 28-31].

Гендерний аспект у скіфському воєнному мистецтві у своїх статтях досліджує вітчизняна дослідниця О. Є. Фіалко [45; 46]. У більш ранній статті «Поховання дівчат зі зброєю в скіфському кургані на Херсонщині» О. Фіалко досліджує поховальний комплекс дівчат-підлітків, зазначаючи про його унікальність через наявність у жінок Скіфії – зброї та обладунків [45].

Також О. Є. Фіалко у науковій статті «Чи воювали скіфські амазонки?» досліджує участь жінок у військових конфліктах скіфів на основі історичних джерел. Основну увагу вона приділяє бойовим травмам скіфських воївиць [46].

Дослідженням історії скіфів на Криворіжжі присвячені праці криворізьких археологів О. О. Мельника, І. В. Шевченка та історіографічне дослідження краєзнавчого характеру І. О. Панафідіна.

У своїх працях «Хто ми?.. Криворіжжя до Кривого Рогу (за матеріалами розкопок)» та «Кургани Криворіжжя» український археолог О. Мельник [24; 25] досліджує матеріальну культуру первісних та кочових племен, які проживали на теренах Криворіжжя. Серед археологічних культур залізної доби

автор виокремлює матеріальну культуру скіфів. О. Мельник зазначає про наявність 43 скіфських поховань на Криворіжжі, визначає їхні основні риси. Більшість поховань, на думку дослідника, належали простим скіфам [24, с. 50].

Український археолог І. В. Шевченко у своїй монографії «Історія археологічних досліджень на Криворіжжі» досліджує пам'ятки кочових племен на Криворіжжі. Автор подає класифікацію курганів на Криворіжжі, серед яких виокремлює 38 скіфських поховань [54, с. 56.] Також дослідник зазначає про наявність трьох стадій кочівництва у номадів та важливу роль облавного полювання у навчанні молодих скіфів верховій їзді та володінні луком [54, с. 51-53].

У статті І. О. Панафідіна «Криворіжжя як центр видобутку заліза в епоху Античності» досліджується роль Криворіжжя як центру видобутку залізної руди для кочових народів. Вчений повідомляє про видобуток і виплавку залізної руди кіммерійцями. За панування скіфів встановлюються експортно-імпорتنі зв'язки між Криворіжжям та Ольвією. З появою сарматів на теренах Криворіжжя ймовірно виникає ремісниче поселення [35, с. 4-6].

До деяких аспектів воєнного мистецтва скіфів звертається зарубіжна історіографія. У більшості праць, які охоплюють дослідження скіфської проблематики, західні дослідники проводять аналіз джерельної бази, виокремлюють характерні особливості культури та побуту скіфів, досліджують військові походи та роль військової справи в історії скіфів.

Британська дослідниця Софія Арчібальд у своїй статті «Фракійці та скіфи» досліджує взаємовідносини між фракійськими та скіфськими племенами у Подунав'ї. На Правобережжі Дунаю знаходять нечисленні поховання скіфських воїнів. У IV ст. до н.е. кількість скіфських предметів серед поховань місцевих племен зростає, серед знахідок вирізняється монета із зображенням царя Атея. Поширення влади Атея на фракійські землі, на думку дослідниці, нівелює поразка скіфів у битві з Філіпом II [56, с. 28-32].

Праця британського археолога Баррі Канліффа «Скіфи: Кочові воїни степу» містить ретельне дослідження процесу появи, розвитку та зникнення

скіфських племен. Автор зупиняється на дослідженні скіфського військового мистецтва, а саме скіфській стрільбі з лука. Б. Канліфф звертає увагу на значну далекобійність скіфських луків – понад півкілометра, що підтверджується текстами давньогрецьких могильників Ольвії. У скіфській кінній стрільбі дослідник знаходить спільне з «парфянським пострілом» або «парфянським відступом» [58, с. 250-254].

Данський дослідник Джордж Хіндж у науковій статі «Скіфські та спартанські аналогії в зображенні Геродота: Обряди ініціації та родинні групи» досліджує спільні риси у релігійних віруваннях, традиціях, соціальній структурі скіфів та спартанців. Хіндж, беручи за основу схему трьох функцій французького лінгвіста Ж. Дюзімеля, досліджує міф про походження скіфів, співставляє його з дорійським міфом, виокремлюючи в скіфському суспільстві три стани:

- 1) жерців (царів),
- 2) воїнів,
- 3) «годувальників» (скотарі, хлібороби).

Вчений звертає увагу на схожість процесу ініціації хлопців та дівчат у скіфському, і відповідно, спартанському середовищі. Спільною постаттю – своєрідним «архетипом» у міфології обох народів, на думку Д. Хінджа, є постать Геракла [60, с. 56-68].

Отже. історіографічну традицію вивчення проблеми військового мистецтва скіфів можна розділити на дві групи:

- 1) праці вітчизняних істориків, що стосуються питань озброєння скіфів та їх політичної, культурної, соціально-економічної, етнічної історії,
- 2) наукові розвідки західних істориків, що досліджували скіфів в різних ракурсах історії.

1.2. Джерельна база дослідження

Тема військового мистецтва скіфів тісно пов'язана із історичними джерелами, які збереглися до наших днів. Ці історичні джерела є

різноманітними за своїм походженням, містять у собі цінну інформацію, що проливає світло на методи та способи воєнних дій скіфів. Серед найбільш поширених джерел, що стосуються військового мистецтва скіфів можна виокремити три категорії, а саме:

- 1) письмові,
- 2) матеріальні (археологічні),
- 3) зображальні (художні).

Протягом тривалого проживання на українських землях, скіфам не вдалося залишити письмових джерел власною мовою. Основні письмові джерела, які містять згадки про скіфів, створені авторами сусідніх народів та держав. Військові походи скіфів згадуються в асирійських джерелах, працях грецьких та римських авторів. Окремі згадки про скіфів містяться в епіграфічних написах грецьких міст-полісів Північного Причорномор'я.

Асирійські джерела [3] містять згадки військових кампаній скіфів у Месопотамії. Окрім військових походів, в джерелах містяться перші згадки про дипломатичні відносини зі скіфами, а саме союз скіфів з країною Манна. Відповідно до асирійських джерел можна зробити висновок, що скіфи представляли серйозну військову силу в Азії протягом VII ст. до н.е..

Детальні згадки про військове мистецтво скіфів містить праця «Історії» давньогрецького історика Геродота [2]. У книзі першій, Геродот згадує про використання скіфами лука, а також про їх походи на Мідію та Єгипет. За свідченнями автора, після поразки мідійців, скіфи встановили своє панування в Азії, підтримуючи його шляхом збору данини, а також грабіжницькими кінними набігами [2, с. 44-45].

У книзі четвертій [2, с. 191], Геродот подає детальну характеристику кочового способу життя скіфів, зазначає про використання скіфами кінноти та лука. Автор детально описує природні умови проживання скіфів, характерною ознакою яких є степова місцевість, а також наявність значної кількості річок. Ці умови сприяли формуванню специфічної військової стратегії, яку можна

охарактеризувати як стратегію партизанської війни, з уникненням великих битв та поступовим виснаженням сил ворога.

Важливі аспекти скіфської військової стратегії розкриваються у описі походу перського царя Дарія. Під час походу скіфи уникали генеральної битви, заманюючи сили противника вглиб країни, а також не залишаючи персам можливості поповнювати запаси. Відступаючи, скіфи знищували запаси води та корму для худоби, таким чином реалізуючи тактику випаленої землі [2, с. 207]. Скіфи організовували постійні атаки кіннотою та піхотою на перський табір, поступово ослаблюючи їх військо [2, с. 209]. Зазнавши втрат та залишившись без припасів, військо Дарія було змушене відступити.

Окремі аспекти скіфської воєнної історії розглянуто в праці давньоримського географа Страбона. У праці «Географія» описано військові конфлікти Малої Скіфії з Херсонесом [5, с. 284-285]. Основним елементом стримування військових набігів скіфів, за Страбоном, була виплата данини. Щоб запобігти набігам скіфів, херсонесці побудували систему оборонних укріплень. Також автор описує характеристики скіфських коней, а саме їх низькорослість та непокірність.

Деякі факти з військової історії скіфів містить праця давньоримського історика Помпея Трога «Історії Філіппа», скорочений виклад якої подає в своїй праці Марк Юніан Юстин [6]. Дана праця містить згадки про переможні битви скіфів, в тому числі розгрому війська македонського полководця Зопіріона. Також праця Трога містить опис подій війни між Македонією та Скіфією, в ході якої остання зазнала поразки.

Розширюють уявлення про скіфське військово мистецтво наявні археологічні знахідки. Більшість скіфських матеріальних джерел була знайдена у похованнях скіфів – курганах, а також на місцях колишніх скіфських городищ. Значну кількість матеріальних джерел складають наступальні та оборонні види озброєнь, елементів кінського спорядження.

Перші розкопки скіфських курганів розпочалися у другій половині XVIII ст.. Одним із найперших був досліджений курган Лита Могила у 1763 році за

ініціативи губернатора О. П. Мельгунова. Серед знайдених пам'яток було знайдено елементи скіфського меча [30, с. 47].

При розкопках кургану Куль-Оба, проведених у 1830 році, було знайдено меч у повній комплектації та набір бронзових наконечників стріл [30, с. 51-52]. Скіфські мечі виготовлялися переважно із заліза.

Подальші розкопки показали наявність серед скіфського озброєння бойових сокир, які були розміщені у чоловічих похованнях переважно з правого боку [21, с. 31]. Також серед озброєння скіфів були знайдені та досліджені окремі підтипи сокир:

- 1) ключці,
- 2) сокири-молоти.

Поширення бойових сокир серед було настільки масштабним, що вони розповсюдилися далеко за межі Скіфії [21, с. 47-48]. Значно рідше зустрічаються булави, які знаходять у похованнях заможних скіфів.

Важливими складовими скіфського озброєння є списи та дротики, які могли використовуватися як ближньому бою, так і у сутичках на середній дистанції. Елементи даного типу озброєння знайдені у похованнях кургану Товста Могила [31]. Наконечники списів та дротиків виготовлялися із заліза. Також серед скіфських воїнів зустрічається використання довгих списів-пик.

Основною зброєю дальнього бою скіфів є лук. Попри незначну збереженість археологічних решток луків, їх використання підтверджується наявністю в похованнях горитів та великої кількості наконечників стріл. Рідше серед скіфів використовувалася праща, про що свідчать знайдені при розкопках Товстої Могили пращеві камені [31, с. 179].

Серед знахідок скіфських поховань значну кількість складають елементи захисного озброєння:

- 1) шоломи різних типів,
- 2) панцири,
- 3) захисні та бойові пояси,
- 4) щити (дерев'яні, із залізним покриттям),

5) рідше серед елементів захисту зустрічаються нарукавники, настегники, наколінники, панцирні захисні штани.

Поховання скіфів супроводжуються наявними похованнями бойових коней та елементів кінського спорядження. Їх знайдено в похованнях Товстої Могили [31], Чортомлику [30], і особливо у Бабиній Могилі [32]. Складовими спорядження бойових коней є вуздечкові комплекти, що склалися з шкіряного поясу та металевих елементів. Скіфські бойові коні мали елементи захисту, що підтверджується знахідкою та реконструкцією нагрудника з Бабиної Могили .

Третім типом джерел, доступними для сучасних дослідників є зображальні, які представлені витворами художнього мистецтва. Сцени із військового побуту скіфів відображені на золотій вазі з кургану Куль-Оба [Додаток А]. На посудині зображені скіфи та їх озброєння: списи, щити, луки, горити. На бляшці з кургану Куль-Оба [Додаток Б] відтворено вершника зі списом під час процесу верхової їзди. На монетах скіфського царя Атея [Додаток В] зображено вершника, озброєного луком та стрілами.

Художні витвори мистецтва розширюють наші уявлення про воєнне мистецтво скіфів. На них відображені сцени з побратимства воїнів, догляду за пораненими, верхової їзди. Також варто зазначити, що завдяки художнім джерелам до наших днів збереглися зображення одягу скіфів. До прикладу одним із характерних елементів одягу скіфів є шапка-башлик.

Таким чином, для дослідження історії воєнного мистецтва скіфів наявна значна джерельна база, яка представлена матеріальними, письмовими та зображальними джерелами. Вони взаємодоповнюють один одного та формують цілісні уявлення про воєнне мистецтво скіфів.

1.3. Методологія дослідження

Важливе місце у будь-якому історичному дослідженні посідає методологія, тобто сукупність методів, які використовуються для аналізу та

інтерпретації минулого. Використовуючи методологічний інструментарій, історик має можливість наново досліджувати вже наявні історичні джерела.

Принципи історичного дослідження виступають першоосною у положеннях та підходах, які допомагають історикам правильно організувати і провести дослідження минулого. Наше дослідження опирається на ряд принципів, а саме:

- Принцип об'єктивності є важливим при розгляді історії військового мистецтва скіфів, адже він дозволив розглянути тему дослідження без упереджень та ціннісних суджень.

- Принцип історизму надав можливість розглядати військове мистецтво скіфів у контексті загальних і конкретних історичних процесів, місця та часу історичних подій.

- Принцип всебічності допоміг досліджувати військове мистецтво скіфів враховуючи політичні, соціальні, гендерні, економічні, культурні, релігійні, екологічні аспекти.

Загальнонаукові методи дослідження є складовими будь-якої наукової праці, незалежно від фаху дослідника. Серед загальнонаукових методів у дослідженні використано наступні:

- Метод класифікації дозволив нам систематизувати наявні елементи скіфського військового спорядження, окремі стратегічні та тактичні прийоми скіфського війська.

- Метод інтерпретації допоміг в роботі відкрити різноманітні аспекти військового мистецтва скіфів, які є зашифрованими в джерелах або недостатньо збереглися до нашого часу.

- Системно-аналітичний метод дозволив розглянути військове мистецтво скіфів як цілісну систему, яке поєднує в собі матеріальні, тактичні та стратегічні дії скіфів.

- Порівняльний аналіз як метод дослідження дав змогу визначити еволюцію, властивості та особливості воєнного мистецтва скіфів.

Спеціально-історичні методи дослідження є характерними виключно для історичної науки. Деякі з цих методів використано у дослідженні:

- Історико-генетичний метод надав у дослідженні змогу виявити причинно-наслідкові зв'язки, риси еволюції та прогресу у військовому мистецтві скіфів.
- Історико-порівняльний метод дозволив співставити окремі особливості скіфського військового мистецтва та виокремлювати подібне та відмінне в них.
- Історико-типологічний метод надав можливість виділити загальні риси у окремих подіях військової історії скіфів, і вирізнити характеристики їх мистецтва війни.
- Історико-системний метод допоміг сконструювати повну картину всіх характеристик та особливостей скіфського воєнного мистецтва.

Таким чином, джерельною базою дослідження стали наступні принципи: історизму, об'єктивності, всебічності які дозволили об'єктивно і системно розглянути складну історію скіфського воєнного мистецтва, пов'язаного з використанням традицій та інновацій. Набір методів як загальнонаукових так і спеціально-історичних – сприяв глибокому та комплексному дослідженню даної проблеми.

Висновки до розділу 1

Скіфи залишили вагомий слід у військовій історії України, що підтверджує наявність великої кількості історичних джерел. Серед цих джерел варто виділити три основних типи:

- 1) писемні (містять опис особливостей скіфських військових прийомів),
- 2) матеріальні (розкривають особливості скіфського озброєння та спорядження),
- 3) художні (надають уявлення про зовнішній вигляд скіфських воїнів та їх озброєння).

Військове мистецтво скіфів детально досліджується українською та зарубіжною історіографіями. Опираючись на значну джерельну базу, вітчизняні історіографи досліджують скіфське наступальне та оборонне озброєння, розвиток фортифікаційної справи у скіфів, особливості військової організації скіфів. Об'єднуючою темою вітчизняних та зарубіжних скіфологів є дослідження взаємодії скіфів із сусідами, участь скіфів у ряді військових конфліктів.

Важливе місце в історичному дослідженні займає методологія, яка дозволяє розглядати минуле в контексті загальноприйнятих правил науки. Принципи історичного дослідження є його першоосновою та допомагають історику правильно організувати і провести дослідження минулого. У нашому дослідженні використано ряд загальнонаукових та спеціально-історичних методів, які розкривають його предмет та об'єкт.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ ТРАДИЦІЙ ТА ІННОВАЦІЙ У СКІФСЬКОМУ ВОЄННОМУ МИСТЕЦТВІ

2.1. Традиції скіфського воєнного мистецтва

Протягом тривалого історичного періоду у будь-якого народу розвивається власне самобутнє воєнне мистецтво. Скіфи, які проживали у Північному Причорномор'ї більше п'яти століть, виробили своєрідне воєнне мистецтво, відповідно до природніх умов, способу життя, впливу сусідніх народів та держав. Варто також згадати і про вплив попереднього народу, який заселяв степові терени України – кіммерійців. У скіфському воєнному мистецтві відбувається формування специфічних традицій, які зазнавали трансформацій, відповідно до історичних умов існування скіфських племен.

До традицій воєнного мистецтва скіфів можна віднести перевірені прийоми та техніки, які показали свою ефективність у війнах та конфліктах скіфів з сусідами. Скіфи сформували усталені традиції ведення війни, засновані на їхньому кочовому та скотарському способі життя, що формувало унікальні тактичні підходи, такі як мобільність, використання кінноти та верхової стрільби з лука.

Характерною традицією для кіммерійських і скіфських військ є мобільність. Обидва народи організували стрімке вторгнення до Передньої Азії, що підтверджується збереженими асирійськими та перськими джерелами.

Передумови, хід та процес вторгнення спочатку кіммерійців, а потім і скіфів до Азії досліджує у своїй праці М.І. Артамонов [7, с. 23-39]. Причиною переміщення кіммерійців є їх поступове витіснення скіфами. Вторгнення скіфів розглядається як короткочасний військово-грабіжницький захід, один або серія походів. Автор схиляється до думки, що дане вторгнення носило характер переселення з метою закріплення на окупованих територіях.

М.І. Артамонов наводить дві можливі причини скіфського вторгнення до Передньої Азії:

- Через «демографічний вибух» внаслідок переходу до кочового способу життя.
- Через кліматичні коливання – тривалу засуху, яка охопила степи Північного Причорномор'я [7, с. 23-27].

Попри поступове згасання спочатку кіммерійського, а згодом і скіфського військового фактору в Азії до кінця VII ст. до н.е., вони взяли активну участь у військово-політичному протистоянні місцевих держав.

Більш детально традиції військового мистецтва скіфів розкрито в праці давньогрецького історика Геродота. [2, с. 191-209]. Він одним із перших звертає увагу на природні умови життя кіммерійців та скіфів. В умовах степової місцевості, кочове скотарство залишалося ефективним способом господарювання і сприяло формуванню кінного війська у скіфів. Висока мобільність скіфського війська детально розкривається під час опису Геродотом походу перського царя Дарія, і є однією з причин його поразки.

Вирішальне значення у війську скіфів відігравала кіннота (особливо під час походу Дарія до Скіфії), тоді як у більшості тодішніх античних держав основним родом військ виступала піхота. Активне використання кінноти скіфами підтверджується археологічними знахідками – поховання скіфських воїнів супроводжуються захороненнями коней з наявними в них елементами кінського спорядження та захисних обладунків.

Розвиток скіфського кінського спорядження на основі знахідок з Посулля досліджувався В. Іллінською [20]. У своїй статті вона основні елементи ранньоскіфської вузди (VI ст. до н.е.):

- вудила, виготовлені з бронзи та заліза,
- псалії з трьома отворами, виготовлені із заліза,
- пряжки-пронизки, виготовлені з кістки або бронзи,
- плоскі хрестовидні бронзові бляхи [20, с. 42].

Також Іллінська зазначає про поступове зникнення бронзових вудил і появу перехідного типу [20, с. 43]. Окремо дослідниця виділяє псалії, які вона вважає найхарактернішою деталлю скіфської вузди. Особливістю псалій є

наявність їх художнього оформлення в звіриному стилі [20, с.45]. Окремо В. Іллінська досліджує наверхники, які також є елементами скіфського кінного спорядження та мають характерне оздоблення звіриного стилю [22].

При дослідженні кургану Товста Могила, було виявлено багате скіфське поховання, серед яких були знайдені могили трьох «конюхів». У похованні «конюха» №3 були наявні деякі елементи військового спорядження:

1. Бронзові тригранні вістря до стріл.
2. Кулеподібні, циліндричні кістяні вістря до стріл.
3. Два залізних ножі з кістяними колодочками [31, с. 26-30].

Знайдені поховання коней містять значну кількість елементів кінського спорядження. У кінській могилі №1 виявлено поховання трьох коней, кожен із яких має унікальний комплекс спорядження.

Серед елементів спорядження коня №1 найкраще збереглися складові вуздечки: залізні вудила з псаліями та пряжками, залізне кільце для повода, комплекс срібних прикрас, а також елементи сідла [31, с. 32-34]. Спорядження коня №2 складається з вуздечки, сідла та нагрудника. Елементи захисного спорядження коня склалися з бронзових блях та залізних ланцюгів [31, с. 34-36]. Характерною особливістю поховання коня №3 є наявність в складі вуздечка елементів прикрас із зображенням дев'ятипелюсткової розетки, жіночого обличчя та голови Геракла. [31, с. 36-38].

У кінному похованні №2 були знайдені трилопатові бронзові наконечники стріл, вуздечкові прикраси виготовлені виключно із золота. Наявність елементів вуздечок виготовлених із дорогоцінних матеріалів – срібла та золота, а також елементів оздоблення дає підстави стверджувати що власниками коней були знатні скіфські воїни.

При розкопці кургану Чортомлик було знайдено близько 250 елементів скіфських вуздечок. Вони склалися з залізних вудил, бронзових та золотих елементів оздобли. [30, с. 67]. За версією організатора розкопок І. Є. Забеліна у даному кургані було поховано скіфського царя [30, с. 73-74]. Значна кількість

елементів кінського спорядження та зброї може свідчити про поховання охоронців царя.

Детальні елементи захисного спорядження коня були знайдені при розкопці кургану Бабина Могила. Елементи вудила коня, як і в попередніх похованнях, виготовлено із заліза. Складові нагрудника, а саме бляхи у формі півмісяця та кола виготовлені із бронзи, окремі елементи – зі срібла. На основі знахідок дослідники створюють реконструкцію кінного нагрудника скіфського періоду [32, с. 138]. Характерною особливістю даного кінського поховання є наявність бронзового тригранного наконечника стріли.

Використання лука скіфами під час верхової їзди підтверджується наявністю наконечників стріл у похованнях коней. Додатковим підтвердженням цього є зображальні джерела. Перші зображення кінних стрільців з лука стосуються ще кіммерійців. Вториння кіммерійців до Азії знайшло відображення у асирійських кам'яних рельєфах – серед них є зображення кінних лучників [Додаток Г]. Лучники верхи на конях з натягнутою тятивою та зарядженою стрілою також зображені на етрусській вазі VI ст. до н.е. [Додаток Д]. Характерною особливістю обох зображень є те, що вершники проводять стрільбу з лука, обернені назад. Цей прийом згодом отримав назву парфянського відступу.

Відображення кінної стрільби з лука стосується і скіфського періоду. Серед знахідок кургану Солоха наявна срібна чаша, оздоблена золотом [Додаток Е]. На ній зображено сцену полювання на лева, що є характерним сюжетом для скіфського звіриного стилю. Один із вершників зображений з натягнутим луком та стрілою. Сцена кінної стрільби з лука відображена на монеті скіфського царя Атея [Додаток В].

Про поширеність лука та стріл серед кочових народів Північного Причорномор'я зазначає А. Мелюкова. На її думку, даний вид зброї використовувався вже в передскіфську епоху для полювання та військових дій. Дослідниця виокремлює два типи луків, рештки яких знайдені при археологічних розкопках – це простий та складний лук. Простий лук є більш

поширеним для лісостепу, де зустрічаються великі (до 9,5-10 см) наконечники стріл. Від складного луку бере початок скіфський, який менший за розміром та має відповідно менші наконечники стріл (3,5-4 см). Основними матеріалами, з яких виготовлялися наконечники передскіфських стріл є кістка та бронза, рідше залізо [26, с. 11].

Дослідженню скіфських лучників присвячена детальна праця Є. Черненка [53]. На думку вченого, основним типом луків, який використовували скіфи був композитний. Його ознаками є асиметричність та невеликий розмір, а сам лук складався з кількох дерев'яних частин, до яких могли залучатися елементи кори, рогу, кістки, і ймовірно сухожилля. Одним із недоліків дослідження лука є незначна кількість збережених його реальних залишків в скіфських похованнях [53, с. 7-8]. Про можливу наявність скіфського лука в похованнях можуть свідчити збережені рештки скіфських горитів та наконечників стріл.

У своїй праці Є. Черненко подає основні характеристики скіфського композитного лука. Вчений спростовує думку про те, що скіфських лук міг виготовлятися з рогу тварин. На основі археологічних знахідок з Ольвії відтворена модель скіфського лука. Найважливішими його особливостями є схожість з грецькою літерою сігма (Σ) та наявність загнутих країв кінців лука. Довжина скіфського лука складає близько 60-70 см – цю довжину Черненко пояснює дослідженнями зображальних джерел та збережених обкладинок горитів. Скіфський лук відповідає пропорції 1/3 до розміру стрільця та відповідно до пропорції 1/3 виступає з гориту [53, с. 19-21].

Скіфські наконечники стріл детально досліджені в праці А. Мелюкової. Вона виділяє загальні риси скіфських наконечників стріл – їх відповідно невеликий розмір (від 2 до 6 см) та наявність кріплення для дрівка (втулки). Бронзові наконечники стріл є найпоширенішими, залізні та кістяні лише наслідують їх за формою. У своїй праці дослідниця наводить класифікацію П. Рау, який поділяє наконечники стріл на три типи:

1. Архаїчні
2. Класичні

3. Елліністичні.

А. Мелюкова пропонує власну класифікацію наконечників стріл, використовуючи хронологічний підхід:

- 1) (друга пол. VII – перша пол. VI ст. до н.е.),
- 2) (друга пол. VI – перша пол. V ст. до н.е.),
- 3) (друга пол. V – поч. IV ст. до н.е.),
- 4) (сер. IV – перша пол. III ст. до н.е.).

Як зазначає дослідниця, між трьома першими групами наконечників є значні відмінності, а четверта група є близькою до третьої [26, с. 16-17].

Складовим елементом скіфського спорядження є наявність горитів та колчанів, які супроводжують поховання скіфських воїнів. Ці елементи спорядження досліджували у свої працях А. Мелюкова та Є. Черненко. У більш ранньому дослідженні, А. Мелюкова зазначає про наявність у скіфів характерного комбінованого типу горита, який був розрахований одночасно для лука та стріл. Основними матеріалами з яких виготовлялися горити, були:

- 1) дерево,
- 2) шкіра,
- 3) золото.

Значно краще збереглися обкладинки горитів, які виготовлялися із золота [53, с. 33-35]. Є. Черненко досліджує окремі елементи горитів, такі як застіжки, пластини, обкладинки і їх характерне художнє оформлення.

Сагайдачні набори скіфських лучників знайдені в похованнях кургану Товста Могила. В похованні «конюха» №3 містилися елементи берестяного сагайдаку, а поховання «воїна-охоронника» знайдено елементи скіфського лука та горита. Також наявні наконечники стріл, виготовлені з кістки та бронзи. Кістяні вістря стріл кулеподібної форми, і на думку Б. Мозолевського є дуже рідкісними знахідками. Бронзові вістря стріл представлені трилопатовими та тригранними формами – остання є переважаючою [31, с. 177-178].

Про наявність наконечників стріл в курганах Криворіжжя повідомляє О. Мельник [24; 25]. У праці дослідника подано класифікацію знайдених наконечників стріл у курганах Криворіжжя:

1. Тригранні з прихованою втулкою та гострими кінцями граней.
2. Тригранні з виступаючою втулкою (кінці граней як у 1 типі).
3. Трилопатеві з прихованою втулкою і загостреними кінцями.
4. Трилопатеві з прихованою втулкою та косо зрізаними кінцями.
5. Трилопатеві з незначним виступом втулки та загостреними лопатями.
6. Трилопатеві з виступаючою втулкою, загостреними кінцями.
7. Трилопатеві з виступаючою втулкою та косо зрізаними кінцями.
8. Трилопатеві з виступаючою втулкою, П-образним ложем та загостреними кінцями.
9. Баштовоподібні [24, с. 54].

Для дистанційного бою дальньої дії скіфська піхота також використовувала пращу. Основним джерелом, яке підтверджує наявність даного виду озброєння у скіфів є збережені снаряди до пращі. На думку Мелюкової, мала кількість поховань, які супроводжувалися снарядами може свідчити про незначне поширення пращі серед скіфів. Для виготовлення снарядів до пращі використовувався граніт [26, с. 68]. Пращеві снаряди зустрічаються у похованнях кургану Товста Могила [31, с. 179-180].

Окремим видом озброєння дистанційної дії, який використовували скіфи були дротики. Вони використовувалися для бою на середній дистанції. Особливості цього виду озброєння виділяє А. Мелюкова. Вона зазначає про характерну схожість у будові скіфського дротика та спису, виділяє їх три частини:

- 1) залізний наконечник,
- 2) древко,
- 3) підток (останній елемент є необов'язковим).

Всі наконечники дротиків мають жаловидну форму. Складовими наконечників дротиків є перо, стержень (круглої або квадратної форми) та втулка для кріплення древка [26, с. 44].

На думку Мелюкової, після луку та стріл, основним видом озброєння скіфів був спис [26, с. 35]. Даний вид озброєння використовувався як пішими, так і кінними воїнами. Вершника зі списом зображено на вазі з кургану Солоха [рис.]. На золотій вазі з кургану Куль-Оби зображено двох скіфів на варті, озброєних списами [Додаток А]. Найчастіше скіфські наконечники списів викувалися із заліза, бронзові наконечники зустрічаються значно рідше. Мелюкова розділяє наконечники списів на два типи:

1. Наконечники списів з лавролистим пером.
2. Наконечники списів з гостролистим пером [26, с. 35-36].

Елементи наконечників списів та дротиків, виготовлені із заліза (втулки) знайдені в похованнях кургану Бабина Могила [32, с. 129-130]. На території Криворіжжя також знайдені елементи скіфського спису:

1. 4 фрагменти втулок двох втоків списа довжиною 5,7см, 6см, 3,5см, 4см, діаметром – 2см, сильно окислені (Курган №8);
2. залізна циліндрична втулка підтоку довжиною 11,5см діаметром 2см (Курган №10);
3. фрагмент залізного втоку спису з кінцями що сходяться скручені з пластин, довжина 2,3см (Курган №11) [25, с.305-306].

Серед скіфських воїнів також широко поширеними були мечі та кинджали. Скіфські мечі викувалися із заліза, такі елементи як рукоять та навершя – також виготовлялися із заліза. Кинджали частіше виготовляли із бронзи. У більшості з мечів клинки дволезові та трикутні. Як окрему категорію виділяють мечі з однолезовими клинками. Характерні особливості скіфських мечів та кинджалів виділяє А. Мелюкова:

- у порівнянні з наконечниками стріл та списів, мечі та кинджали зустрічаються значно рідше у скіфських поховання;

- мечі та кинджали найчастіше знаходять у похованнях знатних скіфських воїнів;
- у ранньоскіфський період кількість знахідок елементів цієї зброї є невеликою;
- роль мечів і кинджалів зростає у IV-III ст. до н.е., але лук зі стрілами та спис продовжують зберігати провідну роль;
- значно частіше мечі зустрічаються у сарматських похованнях, знахідок списів та дротиків небагато [26, с. 46].

А. Мелюкова класифікує скіфські мечі за формами навершя на два типи:

- 1) З прямим навершям, брусковидним або овальним.
- 2) З антенним навершям, простим або зооморфним.

Скіфський меч-акінак у повній комплектації знайдений у кургані Товста Могила. На думку Б. Мозолевського та Є. Черненка меч з Товстої Могили був парадним, характерною його ознакою є наявність золотого оздоблення руків'я та піхов меча, візерунків у звіриному стилі. Довжина меча складає 64 см, його складових частин руків'я та клинка – 14,5 см та 49,5 см відповідно. Клинок меча має форму рівнобедреного трикутника, сильно витягнутого і звуженого до кінця [31, с. 157-165]. Всі шість сагайдачних наборів з кургану Товста Могила супроводжувалися одним або двома залізними ножами [31, с. 177].

Скіфські залізні мечі із окутим золотою платівкою руків'ям, були знайдені в кургані Чортомлик:

- Перше чоловіче поховання у південно-західній камері містило скіфський меч.
- Друге чоловіче поховання у південно-західній камері супроводжувалося залізним мечем.
- Біля північної стінки могили, поряд із двома бронзовими казанами, знайдено залізний меч.
- У південній стінці були знайдено п'ять мечів, а також золоті окуття піхов меча [30, с. 68-73].

Ще одним елементом наступального озброєння скіфів є бойові сокири та їх різні підвиди. На думку А. Мелюкової та В. Іллінської сокири не здобули значного поширення серед скіфів, у порівнянні з іншими видами озброєнь. Найбільшу кількість сокир знайдено у похованнях скіфських воїнів на території лісостепу (лівобережжя Середнього Подніпров'я), менша кількість знайдена в похованнях зони степу [26, с. 65-66]. Як зазначає В. Іллінська, бойові сокири знаходять переважно в чоловічих похованнях [21, с. 31].

Праця В. Іллінської містить дослідження і класифікацію скіфських сокир. Вона окремо розглядає робочі та бойові сокири. Серед бойових сокир дослідниця виділяє три типи, кожен із яких має характерні особливості:

- Клиновидні сокири (з характерними елементами – обушками).
- Клювці (найімовірніше запозичені з Передньої Азії).
- Сокири-молотки (виготовлялися із бронзи та заліза).

А. Мелюкова пропонує власну класифікацію скіфських бойових сокир, відповідно до їх форми:

- 1) клиновидні сокири з масивним чотиригранним обухом,
- 2) легкі сокири-молоти з вузьким довгим обухом [26, с. 66].

Серед скіфського озброєння значно рідше зустрічаються булави. Елементи цього виду озброєнь знайдені в центральній гробниці кургану Товста Могила. Скіфські булави значно частіше знаходять у похованнях знатних воїнів. На думку Є. Черненка, цей вид озброєнь використовували як символ влади [50, с. 156-157].

У наступальному озброєнні скіфів простежуються схожі риси з озброєнням перських воїнів. Про це зазначає у своєму дослідженні скіфо-перської війни Є. Черненко. Зображальні джерела містять відображення перських воїнів, які озброєні малими та великими луками. Наконечники стріл у персів також виготовлялися із бронзи, мали дволопатеvu та трилопатеvu форми. Схожі риси також наявні у скіфських та перських горитів. Серед елементів озброєння у персів також наявні бойові сокири та чекани. Грецькі джерела містять спільну назву для скіфських і перських мечів – акінак [51, с. 25-34].

Захисне спорядження скіфів відзначалося ефективністю та адаптованістю до кочового способу життя. Серед скіфських воїнів зустрічається спорядження як легкоозброєних, так і важкоозброєних воїнів, обладунки останніх містять металеві складові захисту. Кожен елемент захисту мав на меті збереження балансу між мобільністю та захищеністю, що особливо важливо для скіфської кінноти.

Деякі захисні властивості простежуються у скіфському одязі. Серед скіфів найбільшого поширення набули короткі куртки, виготовлені зі шкіри або повсті. Важливим елементом одягу був пояс – на ньому закріплювалася найбільша частина особистих речей скіфського воїна, а сам пояс міг бути ознакою соціального статусу скіфа. Серед скіфського одягу характерною особливістю була наявність штанів, які виготовлялися із шкіри, хутра або повсті. Серед взуття найбільш поширеними були невисокі шкіряні напівчобітки [33, с. 53].

Скіфський одяг був пристосований до кочового способу життя та їзди верхи. Він ідеально вписувався в погодні умови степової зони та зберігав рухливість скіфських воїнів. Даний одяг міг забезпечити захист скіфського воїна від легких ударів.

А. Мелюкова зазначає про наявність у скіфів панцирів двох типів:

- 1) шкіряних (з можливими металевими нагрудниками),
- 2) повністю металевих (лускатих), які містили елементи металевих пластин та лусок.

Металеві лускаті панцири найчастіше знаходять у похованнях більш та менш багатих скіфських воїнів, тоді як серед рядових скіфів його знахідки відсутні. Дослідниця також окремо виділяє скіфські панцири у вигляді рубаш, які суцільно покривалися металевою лускою. Деякі з цих рубаш мали додаткові елементи захисту, які обшивалися лускою: рукави (короткі або довгі), опліччя, наколінники та набедреники. Основою, на які кріпилися елементи луски виступала шкіра, яка могла формувати окрему шкіряну рубашу. Пластини виготовлялися із бронзи та заліза [26, с. 69-70].

Є. Черненко класифікує скіфські захисні обладунки на кілька типів:

- 1) Шкіряні панцири.
- 2) Шкіряні панцири, посилені металом [52, с. 13-15].

В кургані Товста Могила було знайдено панцир з наявними частинами опліччя. Його особливістю є наявність залізних пластин, якими було укріплено шкіряну основу. [31, с. 166-167].

Додатковим елементом спорядження скіфських воїнів є бойові пояси. Черненко класифікує скіфські пояси за функціональними ознаками:

1. Портупейні пояси. Вони використовувалися для носіння зброї та спорядження. Дослідник виділяє три підвиди даних поясів: шкіряні пояси, пояси з пластинчастим набором, пояси покриті фігурними бляхами. Останні два види могли укріплюватися бронзовими або залізними елементами захисту.

2. Захисні пояси. Пояс даного виду найкраще зберігся в кургані с. Щучинка на Київщині. Виготовлений даний пояс зі шкіри, як і попередні типи. Єдиною відмінністю є наявність набірних металевих пластин, які покривають поверхню поясу [52, с. 57-71].

Важливим елементом захисту скіфських воїнів були шоломи. Більшість скіфських шоломів виготовлялися з бронзи та найімовірніше були імпортованими. Даний вид захисту не здобув широкого поширення серед скіфів у порівнянні з панцирами та поясами. Детальну класифікацію наявних скіфських шоломів подає у своїй праці Є. Черненко:

- Кубанські шоломи. Є одним із найстаріших типів скіфських шоломів. Мають характерну масивну напівсферичну котлоподібну форму, виготовлялися з бронзи шляхом лиття. Шолом даного типу знайдено на території Черкаської області [39, с. 147-148].

- Коринфський шолом. Має характерні дві частини: верхню, яка захищає череп та нижню, яка закриває обличчя та боки голови. Представлений в одиничному екземплярі (с. Ромейківка).

- Халкідський шолом. Дуже схожий з аттичним типом шоломів, за винятком наявності нерухомих нащічників та відсутності нанісника. Знайдений при розкопках некрополя Німфея.

- Аттичні шоломи. Даний тип шоломів дуже поширений серед скіфів, особливо у IV ст. до н.е.. Характерною ознакою є обов'язкова наявність назатильника, нанісника та висячих нащічників для додаткового захисту голови воїнів.

- Фракійські шоломи. Мали два підтипи:

- 1) мав схожість з фригійським ковпаком та обов'язково мав назатильник (нащічники і нанісники не обов'язкові).

- 2) мав характерний масивний гребінь, який проходить по осі шолому.

- Перероблені шлеми античних типів. Особливістю цього типу шоломів є поєднання кубанського типу з елементами захисту, запозиченими в античних шоломів.

- Лускаті шоломи. Даний тип шоломів зберігся найгірше. Технологія виготовлення даних шоломів була схожою з лускатими обладунками – основу шолому складала шкіра [52, с. 74-98].

В похованнях скіфських воїнів також наявні елементи захисту ніг – наголінники. А. Мелюкова називає дане захисне спорядження кнемідами, так як всі знайдені у скіфських похованнях наголінники є грецькими за походженням. Дане спорядження виготовлялося із бронзи, інколи мало позолоту [26, с. 75-76]. Є. Черненко виокремлює наголінники, виготовлені з використанням металевих пластин [52, с. 117].

Ще одним важливим елементом захисту скіфських воїнів є щит. Зображення скіфський воїнів зі щитами містяться на вазі з кургану Куль-Оба [Додаток А]. Черненко розподіляє скіфські щити на два типи:

- 1) дерев'яні щити

- 2) щити з металевим покриттям [52, с. 99-111].

Дерев'яний тип щитів міг обшиватися товстою шкірою задля покращення міцності. Їх особливостями є великий продовгуватий розмір (закривали майже

все тіло воїна) та наявність овальних країв. Також, на думку Черненка, скіфські щити могли виготовлятися з лози, гілок та кори. Кількість археологічних знахідок щитів даного типу незначна.

Щити з металевим покриттям. Тут Черненко виокремлює кілька підтипів щитів з відповідно до технологій покриття металом:

- Щити з суцільним покриттям. Характерною для них є наявність суцільної металевої пластини, виготовленої із заліза або бронзи та яка покриває дерев'яну основу.
- Щити з панцирним покриттям. Поділяються на два підтипи:
  - Щити з лускатим покриттям. Для укріплення дерев'яної основи щита використовувалися набірні металеві пластини.
  - Щити з смугастим покриттям. Елементи щита накладалися один на одного, утворюючи на дерев'яній основі характерні смуги з металу [52, с. 99-111].

Окремим родом війська скіфів є піхота. Про наявність піших та кінних формувань у скіфів повідомляє Геродот [2, с. 209]. До складу піхоти могли входити скіфи-бідняки, які не могли дозволити собі наявність коня. Також піхоту скіфів могло складати осіле населення територій лісостепу. Наймовірніше скіфська піхота мала на озброєнні великі дерев'яні щити, які виокремлює Є. Черненко.

У пізньоскіфський період роль піхоти у війську скіфів лише зростає. Процес формування скіфської піхоти описує А. Смирнов [42, с. 156-160]. Натиск сарматських племен призводить до зменшення територій для скотарства і осідання частини кочовиків на території Нижнього Подніпров'я, Подунав'я та Криму. Відбувається збідніння частини кочовиків і саме з них, на думку А. Смирнова набиралася скіфська піхота в цей період. Як приклад, Смирнов звертає увагу на участь скіфських племен у міжусобній боротьбі Боспорського царства. Дослідник наводить дані сил сторін у битви при Фаті, де більше половини війська Сатира склали піхотинці-скіфи. Однією з причин зростання

піхоти є конфронтація з грецькими полісами Північного Причорномор'я – основу їх війська складала фаланга, а міста мали оборонні споруди.

Традиційними елементами воєнного мистецтва скіфів є:

- 1) висока мобільність війська,
- 2) використання кінноти як основної частини війська,
- 3) наявність традиції верхової стрільби з лука.

В цілому можна виокремити характерні види наступального та захисного озброєння скіфів, які в майбутньому стали традиційними для багатьох кочових народів Азії.

Наступальну зброю скіфів можна розділити на два типи:

- Дистанційного бою. Основним видом зброї дальньої дії був лук зі складовими елементами – стрілами та горитами. Для бою на середній дистанції використовувалися дротики.

- Контактного бою. Чільне місце серед видів озброєнь займають спис та меч. Значно рідше скіфами використовувалися бойові сокири та булави.

У захисному спорядженні скіфів можна виокремити два основних види:

- Обов'язкове захисне спорядження. Сюди можна віднести обладунки зі шкіри та укріплені металевими елементами, пояси, щити.

- Необов'язкове захисне спорядження. Це шоломи, захисні пояси та кнеміди. Дані види захисту зустрічаються рідше у порівнянні з обов'язковими.

Отже, наявність традицій у військовому мистецтві скіфів базувалась на військових інноваціях їх попередників (зокрема – кіммерійців) і включала комплекс як захисного спорядження так і двох видів зброї: дистанційної та контактної.

2.2. Інновації, характерні для воєнного мистецтва скіфів

Військове мистецтво розвивалося та інтегрувало нововведення в міру контакту з іншими народами та їх культурами. Протягом своєї історії скіфи взаємодіяли із народами Близького сходу, Європи та Азії; здійснювали наступальні походи та організували оборону від загарбників.

Взаємопроникнення традицій та інновацій дозволяло скіфам адаптувати свої методи та зброю до змінюваних умов війни.

Скіфи є авторами самобутньої методики ведення бою на власній території. Основним фактором її формування є природні умови проживання скіфів. Степи Північного Причорномор'я надавали можливість скіфам кочувати протягом року, перекочуючи взимку на південь, а влітку – на північ. Наявність великих річок зводила нанівець спроби неочікуваного вторгнення до території Скіфії.

Одним із найвідоміших військових конфліктів на теренах України, який знайшов широке відображення в античних джерелах, була скіфо-перська війна. Французький орієнталіст Рене Груссе зазначає про прагнення перських царів забезпечити підвладні їм землі від вторгнень племен з півночі. Приводом для вторгнення царя Дарія до Скіфії, на думку вченого, стала помста за попереднє владарювання скіфів в Передній Азії [59, с. 9].

Під час скіфо-перської війни, про яку детальні свідчення містяться у «Історії» Геродота, скіфи повною мірою реалізували інноваційну на той час стратегію партизанської війни проти перського війська. У скіфській стратегії партизанської війни можна виділити наступні складові:

1. Заманювання супротивника вглиб території Скіфії.
2. Уникання генеральної битви з військом Дарія.
3. Реалізація тактики випаленої землі.
4. Знищення тилів і постачання перських військ.
5. Раптові і постійні атаки скіфів невеликими загонами.

Напередодні походу перського війська були проведені збори скіфських царів, на яких вирішувався план ведення військових дій, а також розіслано послів до сусідніх племен [2, с. 206-208]. Скіфське військо було розділено на дві частини – перша, очолювана Скопасієм повинна була відступати до річки Танаїс, для об'єднання з сарматами. Друга група військ, очолювана Ідантірсом та Таксакієм рухалася попереду війська персів на відстані одного дня шляху. Чим далі перси просувалися вглиб Скіфії, тим збільшувалася ймовірність

вступу у війну сусідніх племен на боці скіфів. На думку Б. Гракова, основною метою дій скіфів було заманювання супротивника із поступовим виснаженням [51, с. 84].

Через чисельну перевагу перського війська скіфам з самого початку довелося уникати генеральної битви з супротивником. Для стеження за рухом ворожого війська скіфи використовували розвідку, яка складалася з найдосвідченіших вершників. Як вважає Є. Черненко, участь скіфів у відкритому бою проти переважаючого супротивника була беззмістовною. Кількісна перевага перського війська була нівельована його поступовим виснаженням [51, с. 85].

Скіфи мали можливості передбачити рух перського війська і напередодні його наступу ними організовувалася тактика випаленої землі. Цивільне населення (діти та жінки) разом із майном та худобою переміщувалося на північ. На території, з яких відступало скіфське військо засипалися криниці та джерела, залишаючи таким чином перське військо без води. Перед відступом скіфи вчиняли пожежі, що своєю чергою залишало коней, віслюків та мулів перського війська без корму [2, с. 207-208].

Чим глибше перське військо просувалося вглиб Скіфії, тим сильніше розтягувалися шляхи його постачання. Обози, які намагалися дістатися основних сил персів, знищувалися. Частина скіфського війська, очолювана Скотопасієм, була відправлена до річки Істр [2, с. 209]. Ліквідація переправи повністю ізолювала перське військо від сухопутних шляхів постачання, що пришвидшило б його повне знищення.

Застосування раптових нападів скіфами виснажували перське військо та сприяли падінню бойового духу серед перських вояків. Скіфські атаки проводилися невеликими групами вдень і вночі, не даючи перепочинку війську Дарія. При цьому скіфське військо продовжувало уникати великих боїв і відступало при підході основних військ Дарія. Також скіфська кіннота виманювала перських вершників і застосовувала проти них власну піхоту, ймовірно використовуючи засідки [2, с. 209].

Знищення постачання та часті атаки скіфів привезли до остаточного виснаження перського війська. Під постійною загрозою скіфського нападу перебувала переправа через Істр, яка охоронялася іонійськими греками. Залишивши небоєздатну частину свого війська, Дарій був змушений відступити зі Скіфії.

Похід Дарії до Скіфії зазнав поразки. Завдяки грамотній підготовці саме скіфи визначали хід битви. Орієнтування на місцевості та використання розвідки дозволяло скіфському війську зберігати високий рівень мобільності, тоді як перське військо було малорухливим і все більше віддалялося від єдиного можливого шляху постачання та відступу війська – переправу через Дунай.

Є. Черненко висуває думку про участь у скіфо-перській війні всього боєздатного населення скіфів, і відповідно дівчат та незаміжніх жінок [51, с. 83]. Про ймовірну участь скіфських жінок під час облогових боїв повідомляє А. Мелюкова. Свою думку дослідниця аргументує тим, що снаряди до пращ найчастіше знаходять у скіфських жіночих похованнях. На її думку використання даного виду озброєння відбувалося саме під час штурму або облоги. У захисті скіфських городищ приймало участь все боєздатне населення [26, с. 68]. Про наявність пращового каміння у скіфському похованні дівчат-підлітків повідомляє у своїй статті О. Фіалко [45, с. 88].

У кургані поблизу с. Зелене на Херсонщині містилося три поховання дівчат-підлітків. Поряд із похованнями було знайдено значну кількість скіфської зброї та спорядження. Поховання 1 мало найменше знахідок, і містило лише бронзове тригранне вістря стріли. Поховання 2 містило залізний ніж, три бронзових тригранних наконечники стріл [45, с. 84]. Найбільше знахідок озброєння містилося у похованні 3:

- залізний ніж з кістяним руків'ям;
- залізний лускатий панцир;
- залізне вістря списа з гостролистим пером;
- залізне вістря дротика з жалоподібним пером;

- камені для праці у трьох екземплярах, розміром від 3 до 4 см;
- залізні підтоки циліндричної форми у двох екземплярах [45, с.84-88].

Українська дослідниця О. Фіалко детально зупиняється на аналізі захисного обладунку скіфської дівчини. Пластини щільно нашивалися на шкіряну основу, мають різний розмір для покращення мобільності. У панцира відсутні рукави, натомість наявні інші елементи:

- 1) бойовий пасок,
- 2) два опліччя,
- 3) пелерина (для захисту спини),
- 4) раковина (для захисту живота),
- 5) настегники та шолом [45, с. 85-87].

Даний панцир можна віднести до обладунків лускатого типу.

Найважливішими особливостями даного поховання є наявність дитячих поховань скіфських жінок-воїтельок та залізного панцира для захисту дівчинки-підлітка. Таким чином, О. Фіалко підтверджує свідчення античних авторів про навчання дівчат володінню зброї з раннього дитинства [45, с. 91]. Значний масив пам'яток у даному кургані свідчить про активну участь скіфських жінок у військових діях.

О. Фіалко розвиває дослідження участі скіфських жінок у військових діях в іншому дослідженні [46]. Вона зазначає про наявність на території Скіфії понад 130 поховань озброєних жінок. Основними видами зброї скіфських жінок були:

- 1) лук і стріли,
- 2) праща,
- 3) дротики та списи.

Значно рідше в похованнях зустрічаються зброя рукопашного бою та обладунки [46, с. 51-52].

Дослідниця спростовує думку про те, що скіфські жінки не брали участь у боях. Вона вважає що більшість скіфських жінок, поховані зі зброєю належали

до умовного середнього класу у скіфському суспільстві. Головним атрибутом скіфського воїна є наявність зброї у похованні – відповідно до стану воїнів входили озброєні жінки. На думку О. Фіалко скіфські воїтельки очевидно мали незалежне становище і посідали рівне місце з чоловіками [46, с. 52].

Данський дослідник античності Д. Хіндж проводить аналогії між становищем спартанських та скіфських жінок у античних суспільствах. Д. Хіндж визначає важливе місце серед обох суспільств культу богині Артеміди. Спартанські жінки мали значно більше можливостей, які в інших грецьких полісах були для них недоступні (володіння майном, участь у мистецтві та спорті). На думку Хінджа, Артеміда виступала для скіфських амазонок прототипом, ймовірно через наявність в її озброєнні лука та стріл. Схожі риси простежуються і в обрядах ініціації спартанських та скіфських дівчат [60, с. 65].

О. Фіалко також звертає увагу на наявність бойових травм у скіфських жінок зі зброєю. Опираючись на наявні поховання вона виділяє три види бойових травм скіфських воїниць:

1. Пошкодження від стріл (тут дослідниця виділяє три підтипи травм: застрягання наконечників стріл в кістковій або м'язовій тканині, наскрізна травма черепа).
2. Перелом або втрата кінцівок.
3. Рани рубаного типу на черепі та кінцівках [46, с. 52-54].

Отже, можна стверджувати що скіфські жінки на рівних з чоловіками приймали участь у військових зіткненнях на теренах Скіфії.

Реалізувати стратегію партизанської війни допомагав основний вид озброєння скіфських вершників – лук. Навчання стрільби з лука, як і їзди верхи, потребувало тривалого часу. У праці Геродота міститься згадка про навчання скіфами синів мідійського царя Кіаксара стрільбі зі скіфського лука [2, с.33]. На думку американського дослідника Крістофера І. Беквіта, приблизно з 700 р. до н.е. композитний лук з'являється разом із дволопатевидами або трилопатевидами литими бронзовими наконечниками стріл на Близькому Сході. Дослідник

вважає, що композитний лук та наконечники стріл можна віднести до «скіфської тріади» [57, с. 36].

Крістофер І. Беквіт також пропонує одну із можливих версій появи скіфського лука – це неефективність використання довгого лука для вершників. Руків'я довгого лука сковували рухи скіфських воїнів і не дозволяли вести стрільбу в різні боки. Композитний лук покращував мобільність скіфських вершників та мав набагато кращий рівень міцності у порівнянні з довгими луками. Винайдення короткого композитного лука стало важливою інновацією у скіфському кінному веденні бою [57, с. 37-38].

Композитний лук заклав основи для формування прийому кінної стрільби, який пізніше отримав назву «парфянського пострілу» (або «парфянського відступу»). Даний тактичний прийом описує у своїй праці британський археолог Баррі Канліфф. Під час бою скіфські кінні лучники починали відступ і заманювали за собою ворожі сили. Скіфські вершники розверталися назад, обличчям і тілом до ворога і стріляли з лука в переслідуючого ворога [58, с. 250-251]. «Парфянський постріл» завдавав противнику серйозної шкоди та сповільнював його рух. Реалізація «парфянський відступу» надавала скіфам ряд переваг в бою:

- даний прийом дозволяв скіфам розділити вороже військо на кілька менших частин,
- вороже військо переслідуючи скіфів, перебувало під постійним обстрілом зі скіфських луків та зазнавало виснаження,
- відступаючи, скіфи могли заманити вороже військо у задалегідь підготовлену пастку,
- розрізнені, ослаблені і дезорієнтовані військові загони супротивника ставали легкою здобиччю для скіфів.

У порівнянні з кіммерійськими археологічними знахідками, скіфські містять значно більше металевих елементів захисту. Значне розширення та покращення металевих захисту воїнів пояснюється наявністю розвиненої металургії у скіфів. Центрами ремісничого виробництва у скіфів виступали

городища, яка розміщувалися вздовж лісостепової зони України, в Нижньому Подніпров'ї та Криму. Основними металами, з якими працювали скіфські майстри, були бронза і залізо – з них виготовлялися основні знаряддя праці, зброя та елементи захисту.

Одним із найбільших скіфських городищ є Кам'янське, розміщене на лівому березі Дніпра поблизу сучасної Кам'янки-Дніпровської. На думку Б. Гракова у даному серед ремесел переважаючою була металургія. Дослідник обґрунтовує свою позицію наявністю значної кількості археологічних решток, які стосуються металургійного виробництва:

- литі шлаки міді та оброблений метал,
- мідні пластинки зі слідами розпилювання,
- пристрої для вливання металу в форму (литники),
- залізні шлаки та руда,
- шматки кричного заліза,
- уламки глиняних тиглів та лячек,
- рештки керамічних кричних пічок (горнів)
- деревне вугілля [14, с. 115].

Основним джерелом сировини для Кам'янського городища на думку Б. Гракова був Криворізький залізорудний басейн [14, с. 115]. Про важливість Криворіжжя для металургії в давні часи зазначає І. О. Панафідін [35]. Першими, хто використовував криворізьку руду для виплавки були кіммерійці. У IV ст. до н.е. встановлюються експортно-імпортні зв'язки між Криворіжжям та Ольвією. Свідченням цих зв'язків є збільшення кількості грецьких амфор на Криворіжжі в цей період [35, с. 4-5]. Криворізька руда ймовірно експортувалася скіфами і в інші міста Північного Причорномор'я. До прикладу зразки магнетитового кварциту знаходять у Ягорлицькому поселенні [34, с. 30].

Додатковим джерелом для Кам'янського городища слугувала болотна руда. Виробництво металу і проживання майстрів відбувалося безпосередньо в городищі, що дає підстави виділити окрему категорію скіфів-металургів.

Сприятливим фактором для металургії була наявність деревини, яку імовірно добували з лісів у дніпровських плавнях [14, с. 115-118].

Протягом розкопок 1939-1950 рр. було досліджено ряд скіфських жител, серед знахідок були наявні елементи обробки металів та виробництва з них металевих виробів:

1. Розкоп І. В ньому було знайдено глинобитний горн, залізні речі для ремесла: ножі, шила, скоба, підток, крючок.

2. Землянка №2. Знайдені елементи кричної печі – керамічні сопла та заслінки. Для ремесла в даному житлі використовувалися точилки з піщанику та каменю, мідні литки, залізні ковальські пробійники та залізна пилка [14, с. 118-120].

Більшу частину роботи скіфські майстри виконували за межами наземних жител, а в землянках – в окремій кімнаті поза житловою частиною. Незначні металеві вироби могли виготовлятися всередині житлових приміщень [14, с. 120]. Кам'янське городище займало вигідне географічне положення та мало безпосередній зв'язок з Царськими курганами [14, с. 123].

У своїй праці Б. Граков намагається відтворити процес обробки металів скіфами. Для виплавки міді використовувалися циліндричні тиглі з круглим дном. За допомогою ллячки розплавлений метал переливався в форму. Лиття більших за розміром предметів (наприклад скіфських котлів) відбувалося у формах, які склалися з багатьох частин. Два уламки бронзових котлів знайдені в Кам'янському городищі [14, с. 123-124].

Ймовірно Кам'янське городище було центром виробництва стріл. Сліди виливки наконечників стріл знайдені в зольнику ІХ. Ця обставина дає підстави Б. Гракову стверджувати про наявність окремих скіфських майстрів виробників стріл [14, с. 122]. До складу бронзового сплаву, окрім міді, входили також олово та цинк [14, с. 124].

Для виплавки заліза скіфи використовували невеликі сиродутні глинобитні горна. Після процесу плавки скіфи отримували звичайне кричне залізо у вигляді стержнів та чотиригранних брусків, різної товщини та

ширини. Отримане кричне залізо оброблялося ковальським зряддям: зубилами та пробійниками. Після обробки дане залізо використовувалося скіфськими майстрами для безпосереднього виготовлення металевих виробів [14, с. 124].

Розвиток металургії у скіфів сприяв значному покращенню елементів захисту воїнів. У скіфських поховання часто знаходять металеві пластини, якими зміцнювалася шкіряна основа. Для виготовлення пластин використовувалося переважно залізо. Найбільше кількість залізних обладунків зростає в період IV-III ст. до н.е.. Кількість обладунків виготовлених з бронзи, складала лише 1/5 частину знахідок [52, с. 23]. Через особливу технологію виробництва пластини, прикріплені рядами до основи перекривали одна одну і мали візуальну схожість з лускою. Цей вид обладунків отримав назву лускатого. Даний обладунок часто зустрічається на зображальних джерелах скіфського часу.

Технологія виробництва лускатих обладунків була запозичена скіфами з Передньої Азії. Найімовірніше це запозичення відбулося у VII ст. до н.е. під час передньоазійських походів скіфів. Свою думку Є. Черненко підтверджує відсутністю аналогів подібних панцирів у Північному Причорномор'ї в передскіфський час [52, с. 142]. Серед поховань кіммерійців елементи лускатих обладунків відсутні.

У своїй праці дослідник також спростовує думку М.І. Ростовцева про те, що саме сармати принесли лускаті обладунки до Східної Європи. Після передньоазійських походів скіфів даний вид обладунків поширюється на землях Північного Кавказу та України. Надалі даний тип обладунків потрапляє до Західної та Південної Європи [52, с. 143-146].

Елементи схожого за типом обладунку було знайдено в кургані Товста Могила та досліджені Є. Черненком. Металеві пластини виготовлені з заліза та мають однаковий розмір. Для них характерна продовгувата форма – верхній край пластин є прямокутним, тоді як нижній край загострений. Кожна з пластин має п'ять отворів на краях – три розміщені вздовж верхнього краю, а дві вздовж

лівого. Дані пластини виготовлювалися методом штампування. Розмір пластин складає 2,5x1,5 см [50, с. 167].

При виробництві даного панцира був використаний лівий принцип набору. Дослідник виокремлює особливості розміщення пластин:

- кожна ліва пластина перекривала сусідню на третину ширини,
- верхній ряд пластин покривав нижній ряд на половину висоти,
- нижні пластини перекриваються верхніми і приховують стик між ними [50, с. 167].

Знизу панциру використовувалися пластини іншого типу – вони були вузькими та формували два ряди. Спільною для пластин є їх ширина – 1 см. Довжина пластин нижнього ряду менша та складає 2,5 см. Довжина пластин верхнього ряду складає 7 см, і відповідно є більшою [50, с. 167]. Таким чином обладунок складався з двох частин – основної та нижньої, які розділялися між собою поясом. Даний панцир можна віднести до лускатого типу обладунків. Зовнішній вигляд воїна реконструював М.В. Горелік [Додаток Ж].

Лускаті панцири забезпечували ряд переваг для скіфських воїнів:

- даний тип обладунку не сковував рухів воїна і таким чином сприяв кращій верховій їзді та верховій стрільбі з лука,
- лускатий панцир можна було пристосувати для воїна, незалежно від його статури,
- покращувався захист воїна за рахунок наявності кількох шарів пластин,
- удари, які наносилися по лускатому обладунку, рівномірно розподілялися на сусідні його частини,
- пошкоджені або втрачені елементи обладунку можна було замінити [52, с. 54-55].

Металеві пластини стали універсальним елементом не тільки для панцирів скіфів, але й для інших частин захисного спорядження: шоломів, захисних поясів, щитів та наголінників.

Лускаті шоломи виокремлює у своїй праці Є. Черненко. Доказом існування даного типу шоломів серед скіфів є знахідки невеликих металевих пластин, розміщених у похованнях поблизу голів скіфських воїнів. Основою для лускатого шолому могла бути скіфська шапка-башлик, яка виготовлялася зі шкіри, повсті або хутра [52, с. 95-97]. Даний тип шоломів добре захищав воїнів від ударів меча та списа. Скіфи починають використовувати цей шолом з V ст. до н.е. разом із лускатою бронєю [61, с. 26].

За схожою технологією виготовлений захисний пояс з кургану с. Щучинка. Його основу складала шкіра, поверх якої горизонтально розміщені сім рядів металевих пластин, які формували верхню, середню та нижню частини. Верхня та нижня є схожою та складаються з трьох рядів невеликих пластин, тоді як середня складається з одного ряду довгих вертикальних пластин [52, с. 69].

Для покращення міцності дерев'яних щитів скіфами використовувалася металева луска. В окрему категорію даний тип щитів виділяє Є. Черненко [52, с.104-106]. Лускаті пластини з'єднувалися між собою за допомогою залізних або бронзових дротів. Дані пластини були прямокутної форми зверху та заокругленої знизу. Ймовірно серед скіфських воїнів також були наявні лускаті наголінники. Скіфського воїна у повному лускатому обладунку реконструює М. Горелик [Додаток 3].

Наявність розвиненого виробництва захисного спорядження сприяла появі у скіфів важкоозброєної кінноти. А. Смирнов простежує взаємозв'язок між культурами скіфів, сарматів, саків та массагетів. На думку дослідника, вже у ранніх скіфів почав зароджуватися такий рід військ, як важка кіннота. В повністю оформленому вигляді тактика важкої кінноти проявилася у битві при Каррах, де римські війська були розгромлені градом стріл та ударами важкої кінноти [42, с. 156-157].

Про появу важкої кінноти у скіфів також зазначає Є. Черненко. У своїй статті вчений виокремлює наступальну зброю, характерну для скіфських важких вершників:

- Лук і стріли. Дистанційна зброя зустрічається у похованнях скіфських вершників разом із наявними елементами металевого захисту. Лук використовували важка кіннота Північного Причорномор'я та Північного Кавказу.

- Довгі мечі. Даний тип мечів забезпечував ефективність контактної бою як з пішим, так із кінним противником. Використання довгих мечів важкоозброєними вершниками підтверджує український археолог С. Скорий [41, с. 23].

- Короткі списи. Цей тип зброї був основним у контактному бою для скіфського вершника. Свою позицію Є. Черненко обґрунтовує свідченнями античних авторів та пам'ятками зображального мистецтва скіфського періоду.

- Довгі списи (піки). Даний вид списів знайдений на Поділлі та Нікопольщині. В інших похованнях наконечник та підток лежать поряд, що на думку Є. Черненка може свідчити про наявність розламаного довгого списа [49, с. 36].

Дане наступальне спорядження сприяло скіфським вершникам вражати супротивника одразу на трьох дистанціях:

- дальній (лук та стріли),
- середній (довгі списи, металеві списи та дротики),
- ближній (короткий спис та довгий меч) [49, с. 36].

У похованнях скіфського періоду разом із керамічними виробами зростає кількість захисного спорядження для якого є характерний грецький вплив. Цьому сприяло встановлення тісних торгівельних зв'язків між скіфами та грецькими містами-державами Північного Причорномор'я. Серед скіфських елітних воїнів розповсюджуються грецькі шоломи та кнеміди.

Відомий скіфолог Є. Черненко також виділяє три типи грецьких шоломів, які були знайдені в скіфських похованнях. Цілком ймовірно ці шоломи були вироблені у містах Північного Причорномор'я. Типи грецьких шоломів, які носили скіфські воїни, можна розподілити за зростанням:

1. Халкідський шолом. Є найменш поширеним серед скіфських воїнів. Представлений одним екземпляром.

2. Коринфський шолом. Один із екземплярів зберігся найкраще. Окремо варто зазначити про зображення даного шолому на гребні з кургану Солоха [Додаток І].

3. Аттичний шолом. Даний тип найбільше поширився серед скіфських знатних воїнів. Він був більш функціональним для скіфських воїнів за рахунок відсутності металевої захисної маски [52, с. 82-86].

Окрім грецьких, скіфи також запозичили шоломи фракійського типу. Найімовірніше шоломи даного типу поширюються серед скіфів завдяки контактам з фракійцями у Придунав'ї або через грецьких колоністів [52, с. 86-89].

Проникнення грецьких шоломів на землі Скіфії сприяє появі шоломів нового типу. Головною рисою, яка поєднує дані шоломи в один єдиний тип є наявність переробки з імпортованих грецьких шоломів. Як зазначає А. Мелюкова шоломи даного типу мають напівсферичну форму, з наявністю характерних двох дуг на передній частині шолома. Край шолому є трішки піднятим і має ряд отворів для кріплення внутрішньої прокладки та широких нащічників. Згодом такі складові шолому, як нащічники та назатильники зникають, а даний тип стає більш схожим на кубанський [26, с. 77]. Шолом із Німфею, який досліджує Є. Черненко, має характерне іллірійське походження [52, с. 93].

Важливим елементом захисту для знатних скіфських воїнів є наголінники або кнеміди. Даний вид захисту мав грецьке походження та оформився в період архаїки, а найдавніші знахідки кнемідів у скіфських курганах відносяться до середини V століття. Виготовлялися вони з тонких листів бронзи відповідно до захищеної частини ноги. Поширення даного виду захисного спорядження припадає на IV-III ст. до н.е.. На думку А. Мелюкової, головним імпортером кнемідів у Північному Причорномор'ї був Боспор, що було пов'язано зі жвавою хлібною торгівлею між скіфами та Боспором [26, с. 75-76].

Протягом військових походів на північ скіфи зустрілися з наявністю у супротивника укріплених поселень. Одночасно з появою скіфів городища лісостепу зміцнюються дерев'яними стінами з частоколу. Так у Мотронинському городищі дерев'яні стіни з'являються у VII ст. до н.е., а сам оборонний комплекс остаточно оформлюється у другій половині VI ст. до н.е.. Вже у V столітті дана система укріплень поступово занепадає [17, с. 422]. Поблизу Мотронинського городища, під час Скіфської Правобережної експедиції були знайдені бронзові наконечники стріл та фрагменти залізних виробів, датовані VI ст. до н.е. [27, с. 143].

Систему оборонних валів та ровів мало Трахтемирівське городище. На думку М. Дарагана, можливою причиною зникнення Трахтемирівського городища був штурм супротивника, озброєного ранньоскіфськими вістрями стріл. Атака на городище сталася наприкінці VII – початку VI ст. до н.е. і саме після неї, на думку дослідника, завершується історія даного городища [17, с. 422].

З появою у степах Північного Причорномор'я скіфів грецькі міста-держави обростають оборонними стінами. Для стримування просування кочовиків на володіння Боспору у Криму будується система валів. Першу лінію оборони становив Тірітакський вал, другу – Аккосів вал, який був побудований західніше. Розбудована система валів захищала сільськогосподарські угіддя Боспору від набігів скіфів під час збору врожаю [37, с. 29].

Скіфські городища, які були центрами ремесла та торгівлі, також укріплювалися оборонними спорудами. У степовій зоні основним елементом скіфської фортифікації був земляний вал. Про наявність оборонних споруд у Кам'янському городищі повідомляє Б. Граков. На формування оборонного комплексу споруд вплинули природні особливості місцевості, а саме наявність річок Конки, Дніпра та Білозерського лиману. Городище мало ряд укріплень, які унеможлилювали підступ зі степів:

- Північно-східний земляний вал.
- Південно-західний земляний вал.

- Укріплений акрополь [14, с. 46-50].

Додатково акрополь всередині городища був укріплений валами та ровами, що створювало другу лінію оборони. Вали акрополя зверху були посилені цегляною кладкою, яка ймовірно формувала стіну. Сирцева цегла є рідкістю для скіфських городищ і на думку Б. Гракова була запозичена ними у Ольвії. Відповідно дана технологія спочатку поширилася у грецьких колоністів і вже потім поступово проникала до степової Скіфії [14, с. 50].

На думку Т. Висоцької оборонні споруди Кам'янського городища заклали основу для формування власне скіфської фортифікації. Схожа система побудови оборонних укріплень використовувалася у скіфських городищах у Криму. Дані городища також мали дві лінії оборони: перша лінія захищала акрополь, а друга – поселення поблизу акрополю [12, с. 11].

Вершиною фортифікаційної справи скіфів є оборонні споруди Неаполя Скіфського. Поява оборонних споруд пов'язана з піднесення Кримської Скіфії за правління царя Скілура у II ст. до н.е.. Підпорядкувавши собі Ольвію та встановивши союз з Боспорським царством, основним вектором скіфської експансії стає Херсонес. Готуючись до війни з греками, скіфські поселення починають укріплюватися стінами [12, с. 17].

Важливою інновацією у скіфському воєнному мистецтві цього періоду є поява кам'яних оборонних стін. Технологію побудови подібних стін, а також воріт до них скіфи запозичили у греків. Висота стін Неаполя Скіфського, на думку Висоцької, складала від 5 до 8 метрів, а товщина – від 6,8 до 7,35 метрів. Стіни склалися з двох частин – нижньої кам'яної основи та верхньої надбудови з сирцевої цегли [12, с. 18].

Найбільш укріпленим місцем міста були ворота. Біля їх обох сторін скіфи побудували кам'яні виступи, які виконували роль башт при воротах. Також біля воріт стіни мали характерну надбудову із неопаленої сирцевої цегли з наявними бійницями. Самі ворота виготовлялися з дубових дощок [12, с. 18]. Наявність додаткового захисту для воріт надавала можливість захисникам утримувати ворога на підступах до міста значно довший період часу.

Скіфам вдалося розвинути власне фортифікаційне мистецтво. Побудова скіфських городищ у Нижньому Подніпров'ї та Криму була схожою до грецьких міст-держав, з наявними укріпленнями акрополем та валами, які захищали прилягаюче до акрополя поселення. Скіфи запозичили та опанували у греків технології виробництва сирцевої цегли та побудови кам'яних оборонних споруд.

Отже, скіфам вдалося впровадити ряд інновацій у власному воєнному мистецтві. Однією з найважливіших інновацій стало впровадження стратегії партизанської війни, яка у підсумку допомогла скіфам здобути їм перемогу над перським військом. У реалізації даної стратегії допомагали тактика випаленої землі та «парфянський відступ». Для проведення військових дій скіфи залучали до свого війська жінок.

Розвиток металургії сприяв появі у скіфів обладунків лускатого типу. Поширення подібних обладунків сприяло формуванню важкоозброєної кінноти. Також скіфи активно залучали деякі види захисного спорядження у сусідніх народів – греків та фракійців. Завдяки впливові сусідніх племен лісостепу та міст-держав Північного Причорномор'я у скіфів сформувалося фортифікаційне будівництво.

Висновки до розділу 2

Таким чином, протягом тривалого періоду часу у скіфів сформувалися самобутні військові традиції. На них впливали природні умови проживання скіфів та відповідно їх кочовий спосіб життя. Було виокремлено традиційні елементи скіфського воєнного мистецтва, такі як:

- 1) висока мобільність,
- 2) постійне застосування кінноти в бою,
- 3) використання верхової стрільби з лука в дистанційному бою.

У пізньоскіфський період зростає роль скіфської піхоти.

У скіфів сформувався характерний комплекс військового спорядження. Весь спектр скіфського наступального озброєння можна розділити на два види б

- 1) дистанційного бою,
- 2) контактного бою.

Серед захисного спорядження скіфів можна виокремити його обов'язкові та необов'язкові елементи. Обов'язкові елементи зустрічаються у скіфських поховання найчастіше та є притаманні для більшості скіфських воїнів, тоді як необов'язкові найімовірніше поширені лише серед знатних скіфських вояків.

Для протидії наступаючому ворогу, скіфи виробили та застосовували інноваційну для Північного Причорномор'я стратегію партизанської війни. Дана стратегія мала ряд переваг, які дозволяли скіфам отримувати перемогу над значно більшим супротивником і з меншими втратами. Важливим елементом цієї стратегії є використання композитних луків та тактичного прийому «парфянського відступу».

Характерною інновацією для військової справи скіфів є залучення до воєнних дій жінок. Вони мали рівні права з чоловіками у скіфському війську. Також у скіфських жінок виробився власний спектр наступального та захисного озброєння, який майже не відрізнявся від чоловічих поховань (за винятком ширшого використання пращі). Підтверджують участь у військових діях скіфів наявні численні травми в поховання жінок-воїтельок.

Скіфам вдалося досягти значного розвитку у металургії. Розвиток цієї галузі ремесла у скіфів сприяв формуванню інноваційної технології виробництва лускатих обладунків, яка згодом поширилася на виробництво шоломів, захисних поясів, наголінників та щитів. Розвиток захисного спорядження сприяв формуванню у скіфів важкоозброєної кінноти,

Деякі інновації впроваджувалися скіфами під впливом сусідніх народів. Серед скіфських воїнів поступового впроваджуються грецькі шоломи, а на їх основі згодом виникає власне виробництво спорядження даного типу. Під грецьким впливом формується та розвивається фортифікаційна справа скіфів, яка досягає своєї вершини у II ст. до н.е.

РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «ВІЙСЬКОВИХ ТРАДИЦІЙ ТА ІННОВАЦІЙ У ВОЄННОМУ МИСТЕЦТВІ СКІФІВ»

3.1. Стан вивчення проблеми у шкільній практиці

Ключовим аспектом освітнього процесу є розгляд стану вивчення певної проблеми у шкільній практиці. Даний розгляд дозволяє виявити актуальні проблеми обраної теми дослідження такі як відображення в шкільній практиці, проблеми та обмеження її застосування, а також перспективи вдосконалення.

У шкільному курсі історії скіфи вивчаються у 6 класі, в контексті античної цивілізації та її сусідів [4, с. 12-14]. Воєнне мистецтво скіфів розглядається переважно оглядово під час вивчення історії кочових народів Північного Причорномор'я. Тема воєнного мистецтва скіфів, а тим паче традицій та інновацій у ньому залишається недостатньо розкритою.

Урок вчительки історії Ю. Філімонової на тему «Кіммерійці та скіфи на території сучасної України» зосереджує увагу на витісненні кіммерійців скіфами. При вивченні нового матеріалу учні виконують роботу з візуальними джерелами (ілюстрації знахідок з курганів Товста Могила та Солоха) та роботу з картою. Її урок також містить таблиці з основними заняття та пантеоном богів скіфів. На самостійне опрацювання учням залишається підготовка повідомлення на тему «Дарій I і скіфи» [47].

Вчителька історії та правознавства Л. Желізняк у своїй практиці використовує урок-подорож на тему «Кіммерійці та скіфи на території України». На етапі актуалізації опорних знань учнів вчителька використовує фронтальну бесіду. Для мотивації навчальної діяльності застосовано проблемне питання «Що спільне і відмінне було у кіммерійців і скіфів?». Вивчення нового матеріалу побудовано за сценарієм екскурсії та розділено на дві експозиції: «Кіммерія» та «Велика Скіфія» [18].

При розгляді експозиції «Велика Скіфія» подається детальний огляд устрою скіфів, їх побуту, одягу та прикрас. Окремо виділено блок «Озброєння скіфських воїнів» де зазначається про використання скіфами бронзи та заліза. В цьому блоці учні ознайомлюються з наявністю на озброєнні скіфів акінаків, бойових сокир, залізних лускатих панцирів та бронзових наконечників стріл. Виокремлено роль лука у скіфському житті [18].

Для закріплення нових знань Л. Желєзняк використовує історичний диктант, де пропонує учням низку положень, які вони повинні розділити на три типи (ті що стосуються кіммерійців, ті що стосуються скіфів, ті що стосуються обох племен). Наступним етапом для закріплення вивчених знань є гра «Чиста дошка», під час якої вчитель разом із учнями повертаються до вирішення проблемного питання уроку [18].

Комбінований урок вчительки В. Іщенко на тему «Скіфи» розпочинається з гри «Чиста дошка» для повторення матеріалу з попереднього уроку. При вивченні нового матеріалу використовується робота з історичним джерелом, а саме уривками Геродотової «Історії». Після опрацювання джерела учні дізнаються про основні заняття скіфів. Окремим пунктом при вивченні нового матеріалу є робота з підручником, після якої учні дають відповідь на запитання вчителя: «Чим уславилися скіфські воїни?». Домашнє завдання вчительки містить виконання творчого завдання – скласти розповідь або намалювати малюнок «Один день з життя скіфа» [23].

На уроці вчителя Ю. Ігоровича на тему «Кочові народи на території України. Кіммерійці та скіфи» для мотивації пізнавальної діяльності звертається увага на початок залізної доби та прихід кочовиків до України. Для мотивації також використано роботу з ілюстрацією скіфської пекторалі, після якої вчитель задає учням ряд запитань. Вивчення нового матеріалу розділено на три блоки: «Кіммерійці», «Скіфи» та «Сармати» [19].

При вивченні блоку «Скіфи» після вивчення устрою та способу життя скіфських племен приділяється увага роботі з ілюстраціями, на яких зображені скіфські воїни. Робота із зображеннями доповнюється розповіддю вчителя про

устрій скіфської армії, озброєння та спорядження скіфських воїнів. Також Ю. Ігорович зазначає про події військової історії скіфів – розгромі війська Дарія та поразці від Філіпа II, розпаду Великої Скіфії та появі двох Малих Скіфій [19].

Урок В. Паньків на тему «Скіфи» зосереджений виключно на вивченні історії власне скіфів. Для опрацювання учнями подаються уривки з різних історичних джерел («Історія» Геродота, Біблія) та праці С. Плохія «Брама Європи». При вивченні нового матеріалу Паньків В. акцентує увагу на населенні та соціальному устрою Скіфії. Протягом уроку вчителька оминає військову справу скіфів, за винятком опису подій скіфо-перської війни [36].

Практичне заняття О. Тупкало на тему «Що Геродот писав про скіфів» значно розширює дослідження історії скіфів на уроці. Під час актуалізації опорних знань вчителька використовує самостійну роботу у формі тесту. Для виконання практичного завдання учні поділяються на малі групи. Після поділу в кожній групі учні обирають заздалегідь визначені ролі в ній (спікер, секретар, доповідач) [44].

Основною навчальною метою даного практичного заняття є самостійне опрацювання учнями фрагментів історичного джерела («Історія» Геродота). Після опрацювання джерела група учнів представляє результати міні-дослідження у вигляді опису уявної подорожі Скіфією. Робота в малих групах розвиває в учнів навички співробітництва, вміння опрацьовувати історичні джерела, а також виховує почуття захоплення історією рідного краю. На домашнє завдання учням винесено створення тематичного кросворду [44].

Окрім наявних конспектів на платформах «На Урок» та «Всеосвіта» у вільному доступі розміщені ряд презентацій, створених вчителями історії. Дані презентації насичені різноманітними зображеннями: фотографіями скіфських археологічних пам'яток, реконструкціями способу життя скіфів та історичними мапами. Також дані презентації містять зображення, що стосуються скіфського воєнного мистецтва. Мультимедійні презентації виступають додатковим засобом наочності для учнів та сприяють їх активнішому залученню до участі в навчальному процесі.

Більшість позакласних та виховних заходів, наявних у відкритому доступі, оминають вивчення скіфського періоду в історії України. Інколи військова справа скіфів згадується у виховних заходах, присвячених загальній історії українського війська. Сценарій виховного заходу «Захисники України усіх часів: від скіфів до кіборгів» містить лише окремі факти з історії скіфів, серед яких найцікавішою є згадка про залучення до військової справи скіфів жінок [43]. Відсутність позакласних та виховних заходів, присвячених вивченню історії, а тим паче воєнного мистецтва скіфів суттєво спрощує викладання даної теми в шкільній практиці.

Дослідження історії скіфів, особливо їх воєнного мистецтва також оминається у інтерактивних навчальних платформах. До прикладу онлайн-помічник «Видатна постать минулого» освітнього проекту «На Урок» не має жодної історичної постаті з періоду античності.

Дещо кращою є ситуація з інтерактивними навчальними платформами LearningApps та Wordwall. На них наявні інтерактивні вправи, що стосуються вивчення кочових народів періоду античності. Водночас воєнне мистецтво кочових народів, а тим паче скіфів в даних вправах майже не розкрито. Наповнення даних вправ не виходить за межі шкільного курсу історії.

Отже при вивченні історії скіфів у шкільній практиці, воєнне мистецтво скіфів розглядається доволі спрощено та фрагментарно. Тема воєнного мистецтва скіфів у шкільній практиці має значний потенціал, який наразі залишається недостатньо розкритим. Розширення змісту, інтеграція сучасних методів викладання та акцент на дослідницькій роботі можуть зробити її не лише більш цікавою, а й корисною для формування в учнів цілісного розуміння української історії, розвитку в ній військових традицій та інновацій.

3.2. Методика вивчення теми «Воєнного мистецтва скіфів» в шкільній історичній освіті

Створення конспектів уроків неможливе без опрацювання навчально-методичного комплексу. Нормативно-правовим документом, який закладає

основи освіти в Україні є Державний стандарт базової середньої освіти [1]. У пункті 20 цього документу визначається мета історичної освітньої галузі, яка полягає в розвитку особистості учня шляхом осмислення минулого та теперішнього. Складовою мети історичної освіти також є формування взаємозв'язків між минулим та сьогоденням, загальносвітовими та українськими процесами. Державний стандарт закладає основи для формування критичного, системного, історико-хронологічного та геопросторового мислення на уроках історії [1, с. 11-12].

Наступним документом, який формує основи шкільної історичної освіти є Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти [4]. Відповідно до даної програми історія Стародавнього світу вивчається у 6 класі середньої освіти. На вивченні періоду античності зосереджений третій розділ даного документу – Антична цивілізація та її сусіди [4, с. 12-14]. Саме в контексті античної цивілізації вивчається історія кочових народів Північного Причорномор'я і відповідно скіфів.

Відповідно до положень Державного стандарту та Навчальної програми створюються модельні програми та шкільні підручники з історії для 6 класу. Завдяки впровадженню Нової української школи у 2023 році було випущено ряд новітніх програм та підручників. Серед них варто виділити підручники О. Бандеровського [9], О. Гісема [13], В. Могорити [28], Г. Хлібовської [48] та І. Щупака [55].

У підручнику О. Бандеровського історія скіфів подається в комплексі з історією кіммерійців та сарматів. При вивченні скіфів зазначається про наявність кінних лучників. Автор підручника звертає увагу на наявності в озброєнні скіфів коротких та довгих мечів, їх важливу роль у скіфських віруваннях. Також у ньому згадується про винайдення складного далекобійного лука. Текстовий матеріал доповнений історичною картою походів кіммерійців та скіфів, а також роботою з історичним джерелом [9, с. 168-172].

Вивчення скіфів у підручнику О. Гісема розглядається в контексті залізного віку на теренах України. Окремим пунктом виділено природні умови

Українського степу. Автори побіжно згадують про ведення війни скіфами верхи, наявності на озброєнні у них лука та акінаків. Водночас детально розриті події походу Дарія до Скіфії в наступному пункті розділу [13, с. 86-89].

Підручник В. Могорити подає вивчення історії кочових народів українських степів у безпосередньому зв'язку з давньогрецькою цивілізацією. Структура війська скіфів розкривається більш детально – зазначено про наявність легкоозброєної кінноти (озброєної далекобійними луками) та важкоозброєної (захищеної панцирами, шоломами та щитами). Згадується про перемогу над Дарієм I та піднесенні Скіфії за правління царя Атея [28, с. 154-156].

У підручнику авторства Г. Хлібовської, М. Крижановської та О. Наумчук про озброєння або спорядження скіфських вояків не згадується. Основну увагу приділено вивченню військових подій в історії скіфів [48, с. 192-193].

Вивченню історії скіфів у підручнику І. Щупака приділяється окремий параграф. Його вміст містить кілька самостійних завдань для учнів: робота з історичною картою, історичними джерелами, зображеннями матеріальних пам'яток скіфського часу. Також даний підручник містить завдання для групової роботи – дослідження монети скіфського царя Атея [55, с. 190-193].

Проаналізувавши підручники з інтегрованого курсу історії для 6 класу можна виділити їх загальні риси:

- 1) Наявність історичних зображень та історичних карт, що сприяють кращому засвоєнню історичного матеріалу завдяки методу наочності.
- 2) історія скіфів у даних підручниках не відокремлена від вивчення історії інших кочових народів українських степів (за винятком підручника І. Щупака).
- 3) Основними подіями з військової історії скіфів, які згадуються у підручниках є поразка перського війська та піднесення Скіфії за часів Атея.

- 4) Автори О. Бандеровський, О. Гісем та В. Могорита побіжно розглядають озброєння та спорядження скіфських вояків. В двох інших підручниках дана тема не розкривається.

Відсутність деталізованого огляду воєнного мистецтва скіфів ускладнює вибір окремого підручника для створення конспекту уроку.

При підготовці до проведення уроків з історії доцільно використовувати праці методистів. У праці методистки історичної освіти О. Пометун [40] містяться ряд основоположних принципів викладання історії у школі. Методист історії К. Баханов [10] у своїй працях розглядає особистісно орієнтований підхід та його реалізацію в умовах історичної освіти.

Проаналізувавши стан вивчення проблеми воєнного мистецтва скіфів у шкільній практиці, навчально-методичний комплекс історичної освіти у 6 класі нами пропонується методична розробка конспекту уроку історії, який найповніше відобразить воєнне мистецтво скіфів.

Методична розробка уроку

Історія України. Всесвітня історія (інтегрований курс)

6 клас

Тема: Дослідження історії військових традицій та інновацій у воєнному мистецтві скіфів

Мета:

- Навчальна: охарактеризувати історію військових традицій та інновацій у воєнному мистецтві скіфів.
- Розвивальна: розвивати в учнів вміння критично мислити, працювати в групах, опрацьовувати візуальні джерела.
- Виховна: виховувати в учнів почуття патріотизму.

Тип уроку: комбінований

Загальнодидактичні методи: частково-пошуковий, бесіда

Обладнання: ілюстрації, картки із завданнями.

Інтеграційні міжпредметні зв'язки: географія.

Опорні поняття: воєнне мистецтво, традиції, інновації.

Очікувані результати: після цього уроку учні зможуть охарактеризувати воєнне мистецтво скіфів, визначити його характерні особливості, основні інновації та традиції воєнного мистецтва скіфів, простежити зміни у воєнному мистецтві скіфів.

Структура уроку

- I. Організаційний момент.
- II. Актуалізація опорних знань, умінь та уявлень учнів.
- III. Мотивація навчальної діяльності.
- IV. Оголошення, представлення теми та очікуваних результатів.
- V. Вивчення нового матеріалу.
- VI. Систематизація й узагальнення нових знань і вмінь учнів.
- VII. Інструктаж щодо виконання домашнього завдання.

Хід роботи

Етап заняття	Діяльність вчителя	Передбачена діяльність учнів
I. Організаційний момент	Привітання вчителя з учнями. Перевірка присутності та готовності до уроку. Створення сприятливої атмосфери на уроці.	Перевірка готовності до уроку.
II. Актуалізація опорних знань, умінь та уявлень учнів	Фронтальне опитування: 1. Який заняття було основним в представників ямної та катакомбної культур? 2. До якого археологічного періоду відноситься поява іраномовних кочовиків в українських степах? 3. З якими народами степу сусідили грецькі міста-поліси Північного Причорномор'я?	Учні відповідають на запитання вчителя.

<p>III. Мотивація навчальної діяльності</p>	<p>Вчитель: Воєнне мистецтво – це сукупність знань, умінь і способів, які використовуються для ведення війни.</p> <p>Скіфам вдалося створити одне із найкращих воєнних мистецтв античності. Сьогодні ми з вами з’ясуємо, які саме традиції та інновації дозволили скіфами досягти такого рівня.</p>	<p>Учні уважно слухають вчителя.</p>
<p>IV. Оголошення, представлення теми та очікуваних навчальних результатів</p>	<p>Тема уроку: Дослідження історії військових традицій та інновацій у воєнному мистецтві скіфів.</p> <p>План уроку:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Традиції у воєнному мистецтві скіфів 2. Інновації у воєнному мистецтві скіфів 	<p>Учні записують тему та план уроку у зошит.</p>
<p>V. Вивчення нового матеріалу</p>	<p>1. Традиції у воєнному мистецтві скіфів.</p> <p>Вчитель:</p> <p>Як і попередні народи українських степів, скіфи у переважній більшості продовжували кочовий спосіб життя. Він сприяв формуванню характерних традицій у воєнному мистецтві скіфів:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Основою війська була кіннота • Військо швидко рухалося • Вершники використовували луки <p>У скіфських воїнів виробився власний спектр наступального та захисного спорядження.</p>	<p>Учні записують інформацію уроку до зошиту. Учні виконують завдання вчителя.</p>

Групова робота

Учні ознайомлюються із зображенням реконструкції скіфського воїна [Додаток З]. Їм потрібно визначити яке спорядження скіфа відноситься до наступального, а яке – до захисного. Для цього вони поділяються на дві групи:

- Перша група визначає наступальну зброю скіфа.
- Друга група визначає захисне спорядження скіфа.

Кожна з груп презентує свою відповідь у вигляді невеликої доповіді.

2. Інновації у воєнному мистецтві скіфів

Вчитель:

Скіфи є винахідниками самобутньої військової стратегії – партизанської війни.

Давайте дізнаємося, які особливості мала дана стратегія.

Робота з джерелом

Учні опрацьовують уривки з праці Геродота «Історія» [Додаток К]. Після опрацювання джерела учні відповідають на запитання:

- Які особливості у даної стратегії?
- Які приклади застосування схожої стратегії з історії ви знаєте?

Вчитель:

Важливе місце у скіфів відігравала

	<p>металургія. Основними металами, з яких виготовлялася скіфська зброя та обладунки були бронза та залізо. Скіфи активно використовували лускаті обладунки для захисту.</p> <p>До складу свого війська скіфи залучали жінок, які на рівних умовах билися разом із чоловіками.</p> <p>Під натиском сарматів, політичне життя скіфів зміщується на південь. Змінюється і воєнне мистецтво скіфів – посилюється роль піхоти та розвивається фортифікація.</p>	
<p>VI.</p> <p>Систематизація й узагальнення нових знань і вмінь учнів</p>	<p>Метод «Мозковий штурм»:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Як природні умови впливали на ведення війн скіфами? 2. Яка із традицій відігравала найголовнішу роль у воєнному мистецтві скіфів? 3. Які нововведення воєнного мистецтва скіфи могли запозичити у сусідів? 4. Які риси військової справи скіфів можна порівняти з сучасністю? 	<p>Учні дають відповіді на запитання вчителя.</p>
<p>VII.</p> <p>Інструктаж щодо виконання домашнього завдання</p>	<p>Підготувати доповідь про вплив воєнного мистецтва скіфів на інші народи.</p>	<p>Учні записують домашнє завдання.</p>

Даний конспект, створений на основі навчально-методичних матеріалів, допоможе учням дослідити окремі аспекти воєнного мистецтва скіфів.

Використання даної методичної розробки дозволить визначити основні традиції та інновації у воєнному мистецтві скіфів в шкільному курсі історії 6 класу.

Висновки до розділу 3

Аналіз сучасного стану вивчення проблеми в шкільній практиці дозволяє виявити актуальні проблеми при вивченні історії античності у 6 класі. Дослідивши сучасний стан вивчення проблеми у шкільній практиці, можна зробити висновок про те, що воєнне мистецтво скіфів розглядається фрагментарно. Більш детальніше вивчається наявне озброєння скіфських воєнків.

Використання сучасних методів навчання, таких як робота з історичними джерелами, наявність презентацій та інтерактивних вправ при вивченні історії скіфів свідчить про потенціал для поглибленого дослідження теми. Однак ці інструменти використовуються недостатньо у контексті вивчення воєнного мистецтва скіфів.

У шкільній практиці відсутні розробки позакласних та виховних заходів, присвячених вивченню історії скіфів. Створення позакласних заходів із залученням учнів до дослідницької діяльності дозволять більш повноцінно розкрити значення скіфського воєнного мистецтва. Позакласні заходи сприятимуть формуванню в учнів цілісного уявлення про роль кочових народів у військовій історії.

При опрацюванні матеріалів підручників виявлено схожу проблему, що була характерною для шкільної практики. Вивчення воєнного мистецтва скіфів у підручниках подається спрощено, а деякі підручники навіть не розкривають таких важливих деталей, як озброєння та спорядження скіфських воєнків. Практично відсутні завдання для самостійного вивчення учнями воєнного мистецтва скіфів.

Враховуючи шкільну практику, наявний навчально-методичний комплекс та підручники до 6 класу було створено методичну розробку уроку до теми дослідження.

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставлених мети та завдань нашого дослідження, спираючись на викладений матеріал, ми прийшли до наступних висновків.

Проаналізовано історіографію та джерельну базу воєнного мистецтва скіфів. Тема воєнного мистецтва скіфів активно досліджується вітчизняною та зарубіжною історіографією. Було досліджено праці вітчизняних скіфологів з озброєння та спорядження скіфських воїнів, особливостей їх військової організації, участі скіфів у війнах Стародавнього світу.

Ускладнювало дослідження воєнного мистецтва скіфів наявність незначної кількості письмових джерел. Переважна більшість джерел, які збереглися до нашого часу є матеріальними або художніми. У комплексі ці джерела разом із наявною історіографією дозволяють сформувати повну картину воєнного мистецтва скіфів.

Було досліджено особливості еволюції воєнного мистецтва скіфів. На початковому етапі скіфської історії переважала легкоозброєна кіннота. З розвитком металургії та захисного спорядження у скіфів починає формуватися важкоозброєна кіннота. В період IV століття скіфи досягають піку своєї могутності, що підтверджується наявністю городищ з розвинутою металургією. В цей період значного поширення серед скіфів набувають лускаті обладунки. Після натиску сарматів і зменшення земель для кочівлі зростає роль піхоти у скіфському війську. Досягає своєї вершини скіфська фортифікація.

У скіфському воєнному мистецтві були виявлені характерні традиції такі як:

- 1) висока мобільність скіфського війська,
- 2) активне застосування скіфами кінноти в бою,
- 3) використання верхової стрільби з лука для утримання ворога на дистанції.

Скіфи мали сформований комплекс військового спорядження. Серед військового спорядження варто виділити наступальне озброєння

(дистанційного та контактного бою) та захисне спорядження. Серед захисного спорядження є можливість чітко виокремити обов'язкове спорядження більшості воїнів та необов'язкове, притаманне виключно знатним скіфським воїнам.

Було визначено, що скіфське воєнне мистецтво також розвинуло ряд інновацій протягом своєї історії. Однією з найважливіших є стратегія партизанської війни, яка дозволила завдати поразки перському війську. Скіфами також була розвинена тактика парфянського відступу із застосуванням складних композитних луків. Важливою інновацією у скіфському воєнному мистецтві стало залучення жінок до військових дій.

Маючи розвинену металургію, скіфи впровадили широке використання лускатих обладунків серед воїнів. Формування повного комплексу захисного спорядження сприяло появі у скіфів важкоозброєної кінноти із власним спектром наступального озброєння. Також скіфи активно впроваджували до свого воєнного мистецтва давньогрецькі технології (шоломи та наголінники грецького типу, поява кам'яної фортифікації).

Тема воєнного мистецтва скіфів у шкільній практиці вивчається доволі побіжно та фрагментарно. Проаналізовані уроки вчителів не виходять за межі шкільної програми з історії. Було виявлено відсутність позакласних та виховних заходів, присвячених вивченню історії скіфів та їх воєнного мистецтва. Досліджені у методичному розділі підручники розглядають воєнне мистецтво скіфів ще більш поверхово.

Відповідно до навчально-методичного комплексу та стану вивчення теми в шкільній практиці було розроблено методику вивчення воєнного мистецтва скіфів у шкільній історичній освіті.

Таким чином, мета магістерської роботи досягнена, а поставлені завдання було виконано.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Державний стандарт базової середньої освіти. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyi-zagalnoi-serednoyi-osviti-i300920-898> (дата звернення 12.11.2024).
2. Геродот. Історії в дев'яти книгах. Київ, 1993. 576 с.
3. Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Восточные тексты. *Вестник древней истории*. 1947. №1 (19). С. 263-279.
4. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти «Історія України. Всесвітня історія. 6 – 11 класи» (наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року №698). URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (дата звернення 01.02.2023).
5. Страбон. География в 17 книгах. Москва, 1964. 944 с.
6. Justin. Epitome of the Philippic History Of Pompeius Trogus. translated by J. C. Yardley and With Introduction and Explanatory Notes by R. Develin. Atlanta: Scholars Press, 1994. 340 p.

ЛІТЕРАТУРА

7. Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы. Ленинград, 1974. 156 с.
8. Бессонова С. С. Религиозные представления скифов. Киев, 1983. 138 с. URL: https://spadok.org.ua/books/religious_beliefs_scythians.pdf (дата звернення 27.10.2023).
9. Бандровський О. Г. Історія України. Всесвітня історія: підруч. для 6-го кл. Київ, 2023. 256 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2609-istoriia-6-klas-bandrovskyi-2023.html> (дата звернення 10.09.2024).

10. Баханов К. О. Організація особистісно орієнтованого навчання. Порадник молодого вчителя історії. Харків, 2008. 159 с. URL: <https://miliza7.ucoz.ru/Technologia/bokhanov.pdf> (дата звернення 21.10.2022).
11. Бондаренко А. Військові символи Скіфії та Сарматії: тотемні звичаї та культ вовка. *Українознавство*. 2020. №1 (74). С. 70-82. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bondarenko_Anton/Viiskovi_symvoly_Skifii_ta_Sarmatii_totemni_zvychai_ta_kult_vovka.pdf (дата звернення 27.09.2024).
12. Высотская Т. Н. Скифские Городища. Симферополь, 1989. 96 с.
13. Гісем О. В. Історія України. Всесвітня історія: підруч. для 6-го кл. Харків, 2023. 192 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2606-istoriia-6-klas-gisem-2023.html> (дата звернення 09.09.2024).
14. Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре. Москва, 1954. 240 с.
15. Граков Б. Н. Скіфи. Київ, 1947. 95 с.
16. Грицюк В. М. Військо скіфів (озброєння, організація війни та воєнне мистецтво): монографія. Чернівці, 2009. 296 с.
17. Дараган М. Крупные городища скифского времени в украинской Лесостепи (особенности расположения). *Археологія і давня історія України*. 2017. вип. 2 (23). С. 397-427. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/161786/40-Daragan.pdf?sequence=1> (дата звернення 20.05.2024).
18. Желєзняк Л. Конспект уроку «Кіммерійці і скіфи на території сучасної України». URL: <https://naurok.com.ua/urok-kimmeriyci-i-skifi-na-teritorii-suchasno-ukra-ni-137199.html> (дата звернення 05.08.2024).
19. Ігорович Ю. Конспект уроку «Кіммерійці та скіфи на території України». URL: <https://naurok.com.ua/6-klas-urok-kimmeriyci-ta-skifi-na-teritorii-ukra-ni-216220.html> (дата звернення 06.08.2024).
20. Іллінська В. Скіфська вузда VI ст. до н. е. (За матеріалами Посулля). *Археологія*. 1961. т. XIII. С. 38-61. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/193333/04-Illinska.pdf?sequence=1> (дата звернення 29.09.2024).

21. Іллінська В. Скіфські сокири. *Археологія*. 1961. т. XII. С. 27-52. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Illinska_Varvara/Skifski_sokyry.pdf (дата звернення 29.09.2024).
22. Іллінська В. Про скіфські навершники. *Археологія*. 1963. т. XV. С. 33-60. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Illinska_Varvara/Pro_skifski_navershnyky.pdf (дата звернення 29.09.2024).
23. Іщенко В. Конспект уроку «Скіфи». URL: <https://naurok.com.ua/konspekt-uroku-na-temu-skifi-197235.html> (дата звернення 07.08.2024).
24. Мельник О. О. Хто ми?.. Криворіжжя до Кривого Рогу (за матеріалами розкопок). Кривий Ріг, 2003. 116 с.
25. Мельник О. О., Стеблина І.О. Кургани Криворіжжя. Кривий Ріг, 2012. 474 с.
26. Мелюкова А. И. Вооружение скифов. Москва, 1964. 91 с. URL: https://spadok.org.ua/books/A_I_Melyukova_-_Vooruzhenie_skifov.pdf (дата звернення 23.10.2023).
27. Могиллов О., Панченко К., Руденко С., Тарасов А. Розкопки курганів доби раннього заліза поблизу Мотронинського городища. *Археологічні дослідження в Україні*. 2021. С. 172-173. URL: http://www.vgosau.kiev.ua/AP-ADU/ADU_2021.pdf (дата звернення 15.06.2024).
28. Могорита В. Історія України. Всесвітня історія: підруч. для 6-го кл. Київ, 2023. 256 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2603-istoriia-6-klas-mogoryta.html> (дата звернення 08.09.2024).
29. Мозолевський Б. Н. Етнічна географія Скіфії. Київ, 2005. 102 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Mozolevskyi_Borys/Etnichna_heohrafiia_Skifii.pdf (дата звернення 23.05.2024).

30. Мозолевський Б. Н. Скіфський степ. Київ, 1983. 200 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Mozolevskiy_Borys/Skifskiy_step.pdf (дата звернення 23.05.2024).
31. Мозолевський Б. Н. Товста Могила. Київ, 1979. 251 с. URL: <https://spadok.org.ua/books/mozolevsky-bn-1979.pdf> (дата звернення 23.05.2024).
32. Мозолевський Б. Н, Полин С. В. Кургани скифського Герроса IV в. до н. е. Київ, 2005. 600 с. URL: https://spadok.org.ua/books/mozolevskii_bn_polin_sv_kurgany_skifskogo_gerrosa_iv_v_do_ne.pdf (дата звернення 23.05.2024).
33. Омельченко Н. Спорядження скіфів. *Легка промисловість*. 2008. № I С. 53. URL: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/8766/1/LP_2008_N1_P053.pdf (дата звернення 23.10.2023).
34. Островерхов А. Про чорну металургію на Ягорлицькому поселенні. *Археологія*. 1978. Вип. 28. С. 26-35. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Ostroverkhov_AS/Pro_chornu_metalurhiiu_na_Y_ahorlytskomu_poselenni.pdf (дата звернення 23.10.2023).
35. Панафідін І. Криворіжжя як центр видобутку заліза в епоху Античності. *Криворіжжя: погляд у минуле...: матеріали VI історико-краєзнавчих читань*. Том 2. Кривий Ріг, 2020. С. 4-7. URL: <https://elibrary.kdpu.edu.ua/handle/123456789/9606> (дата звернення 23.10.2023).
36. Паньків В. Конспект уроку «Скіфи». URL: <https://naurok.com.ua/konspekt-uroku-skifi-414541.html> (дата звернення 08.08.2024).
37. Печеніна Н. Боспор Кіммерійський в контексті змін військово-політичної ситуації в VI-III ст. до н. е. *Дослідження і розвідки з історії та соціально-гуманітарних дисциплін: збірник наукових праць*. Кривий Ріг, 2018. Вип. 16. С. 28-32. URL: <https://elibrary.kdpu.edu.ua/jspui/handle/123456789/10004> (дата звернення 30.10.2023).

38. Печеніна Н. Військове мистецтво скіфів. *Дослідження і розвідки з всесвітньої історії та правознавства: збірник наукових праць*. Кривий Ріг, 2008. Вип. 6. С. 5-11. URL: <https://elibrary.kdpu.edu.ua/jspui/handle/123456789/10068> (дата звернення 30.10.2023).
39. Полтавець В., Білецька О., Легоняк Б. Шолом кубанського типу в Правобережному Лісостепу. *Археологія*, 2000. № 1. С. 147-149. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Lehoniak_Bohdan/Sholom_kubanskooho_typu_v_Pravoberezhnomu_Lisostepu.pdf (дата звернення 08.09.2024).
40. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. Київ: Генеза, 2006. 328 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Pometun_Olena/Metodyka_navchannia_istorii_v_shkoli/ (дата звернення 11.01.2023).
41. Скорий С. Скіфські довгі мечі. *Археологія*. 1981. Вип. 36. С. 19-26. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/196668/03-Skoryi.pdf?sequence=1> (дата звернення 08.09.2023).
42. Смирнов К. Ф. Скифы. Москва, 1966. 200 с.
43. Тимошенко Л. Конспект виховного заходу «Захисники України усіх часів: від скіфів до кіборгів». URL: <https://naurok.com.ua/vihovniy-zahid-dlya-8-11-klasiv-na-temu-zahisniki-ukra-ni-usih-chasiv-vid-skifiv-do-kiborgiv-3810.html> (дата звернення 09.08.2024).
44. Тупкало О. Конспект практичного заняття «Що Геродот писав про скіфів». URL: <https://vseosvita.ua/library/prakticne-zanatta-so-gerodot-pisav-pro-skifiv-36918.html> (дата звернення 10.08.2024).
45. Фіалко О. Поховання дівчат зі зброєю в скіфському кургані на Херсонщині. *Археологія*. 2012. № 1. С. 82-92. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/70024/09-FialkoNEW.pdf?sequence=1> (дата звернення 23.10.2023).
46. Фіалко О. Чи воювали скіфські амазонки? *Магістеріум: Археологічні студії*. 2015. Вип. 60. С. 51-55. URL:

<https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b0716181-cdcd-4200-8618-c0af60596144/content> (дата звернення 28.10.2024).

47. Філімонова Ю. Конспект уроку Кіммерійці і скіфи на території сучасної України». URL: <https://naurok.com.ua/rozrobka-uroku-z-istori-u-6-klasi-kimmeriyci-ta-skifi-na-teritori-suchasno-ukra-ni-33503.html> (дата звернення 11.08.2024).

48. Хлібовська Г. М., Крижановська М.Є., Наумчук О. В. Історія України. Всесвітня історія: підруч. для 6 кл. Тернопіль: 2023. 288 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2602-istoriia-6-klas-glibovska.html> (дата звернення 07.09.2024).

49. Черненко Е. О времени и месте появления тяжёлой конницы в степях Евразии. *Проблемы скифской археологии*. Москва, 1971. С. 35-38. URL: <https://libarch.nmu.org.ua/bitstream/handle/GenofondUA/45985/55ce87a2b02a28be18ab57697b53350b.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення 15.09.2024).

50. Черненко Е. Оружие из Толстой Могилы. *Скифский мир*. Киев, 1975. С. 152-173. URL: <https://libarch.nmu.org.ua/handle/GenofondUA/60685> (дата звернення 23.10.2023).

51. Черненко Е. В. Скифо-персидская война. Киев, 1984. 120 с.

52. Черненко Е. В. Скифский доспех. Киев, 1968. 190 с.

53. Черненко Е. В. Скифские лучники. Киев, 1981. 170 с.

54. Шевченко І. В. Історія археологічних досліджень на Криворіжжі. Кривий Ріг, 2011. 140 с.

55. Щупак І. Я. Історія України. Всесвітня історія: підруч. для 6-го кл. Київ, 2023. 256 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2610-istoriia-6-klas-shchupak-2023.html> (дата звернення 06.09.2024).

56. Archibald H. Zofia. Thracians and Scythians. *Regional surveys II: the West and North*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. pp. 444-475. URL: https://ia601207.us.archive.org/34/items/iB_Ca/06.pdf (дата звернення 23.08.2024).

57. Beckwith I. Christopher. The Scythian Empire: Central Eurasia and the Birth of the Classical Age from Persia to China. Princeton: Princeton University

Press, 2023. 416 p. URL: <https://dokumen.pub/the-scythian-empire-central-eurasia-and-the-birth-of-the-classical-age-from-persia-to-china-1nbsped-0691240531-9780691240534.html> (дата звернення 18.08.2024).

58. Cunliffe Barry. The Scythians: Nomad Warriors of the Steppe. Oxford: Oxford University Press, 2019. 408 p. URL: <https://dokumen.pub/the-scythians-nomad-warriors-of-the-steppe-0198820127-9780198820123.html> (дата звернення 18.08.2024).

59. Grousset Rene. The Empire of the Steppes: A History of Central Asia. URL: <https://archive.org/details/dli.pahar.3379/mode/2up> (дата звернення 15.11.2024).

60. Hinge George. Scythian and Spartan Analogies in Herodotos Representation: Rites of Initiation and Kinship Groups. The cauldron of Ariantas. Studies presented to A. N. Scegllov on the occasion of his 70th birthday. Aarhus: Aarhus University Press, 2003. P. 55-74. URL: https://antikmuseet.au.dk/fileadmin/www.antikmuseet.au.dk/Pontosfiler/BSS_1/BSS1_07_Hinge.pdf (дата звернення 14.09.2024).

61. Sarmatians and Scythians: A Captivating Guide to the Barbarians of Iranian Origins and How These Ancient Tribes Fought Against the Roman Empire, Goths, Huns, and Persians. URL: <https://dokumen.pub/sarmatians-and-scythians-a-captivating-guide-to-the-barbarians-of-iranian-origins-and-how-these-ancient-tribes-fought-against-the-roman-empire-goths-huns-and-persians-3370271127.html> (дата звернення 18.08.2024).

ДОДАТКИ

Додаток А

Золота ваза з кургану Куль-Оба

Додаток Б
Золота бляшка з кургану Куль-Оба

828

Золота бляшка з кургану Куль-Оба

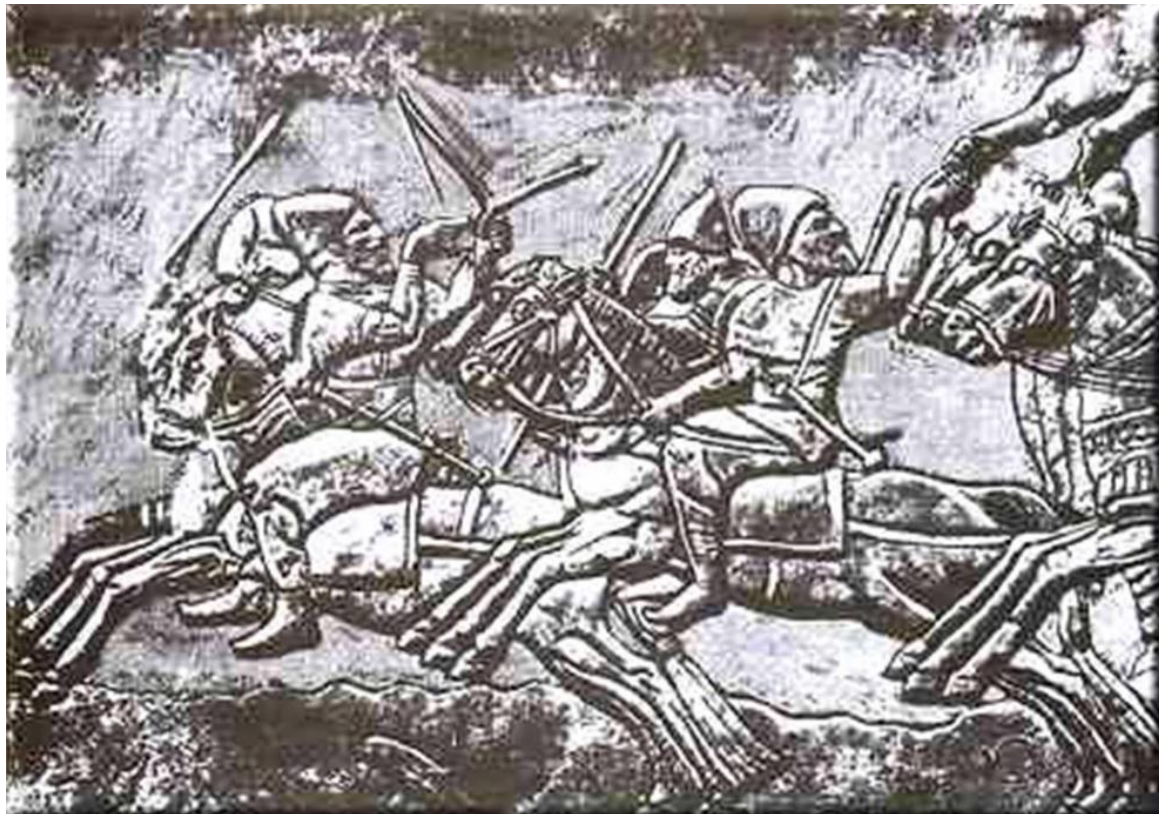
Додаток В

Аверс та реверс монети скіфського царя Атея

Додаток Г

Зображення кіммерійських кінних лучників на Нимуридському рельєфі

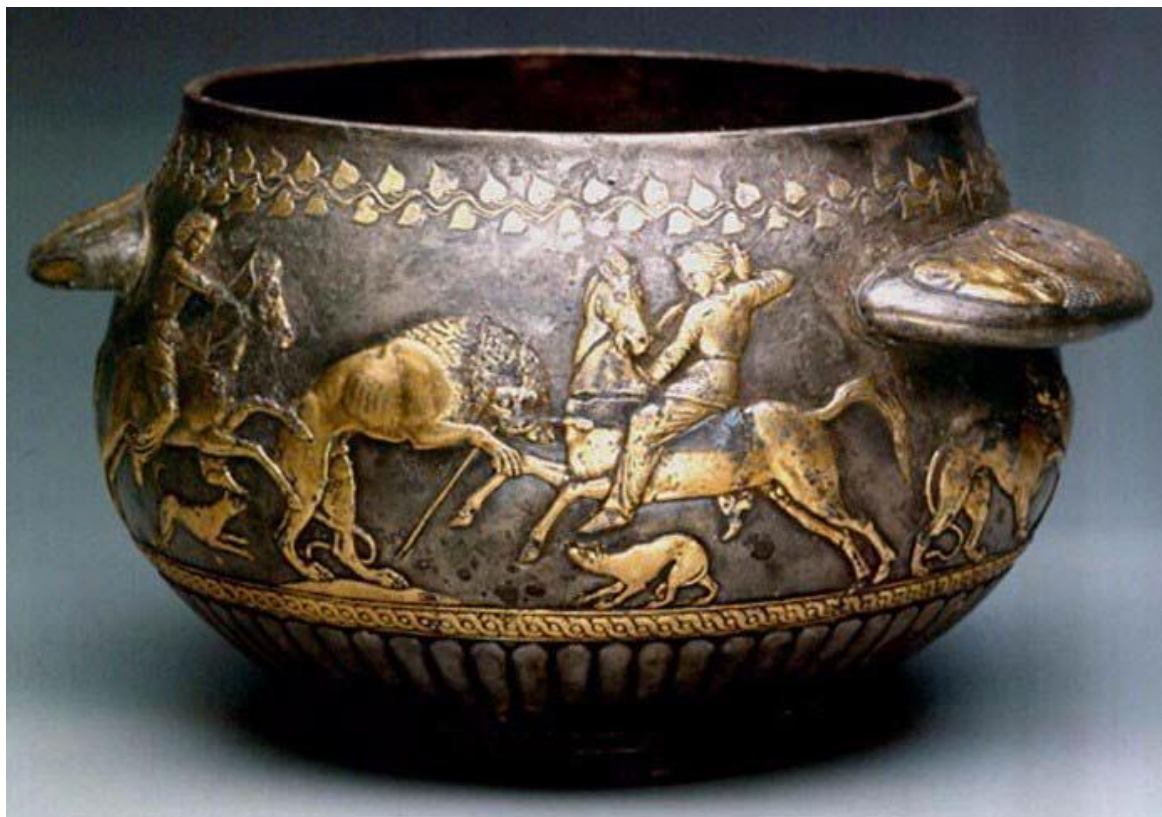

Додаток Д

Зображення кіммерійських кінних лучників на етрусській вазі VI ст. до н.е.

Додаток Е
Срібна чаша, знайдена в кургані Солоха

Додаток Ж

Скіфський воїн з кургану Товста Могила. Реконструкція М. Горелика

Додаток 3

Скіфський воїн, споряджений у лускате захисне спорядження.

Реконструкція М. Горелика

Додаток И
Золотий гребінь з кургану Солоха

Додаток К

Уривки із праці Геродота «Історія»

...Коли скіфи почули відповідь, яку їм було дано, вони вирішили не давати одразу відкритого бою ... але вирішили розділитися на дві частини і, поступово відступаючи і відбиваючи ворогів, засипати криниці і джерела, що виявляться на їхньому шляху, а також підпалити всю траву. До однієї частини, на чолі якої був цар Скопасій, приєднуються савромати. Отже, вони, якщо проти них підуть перси, відступатимуть і поволі попрямують до ріки Танаїда вздовж Маєтідського озера, а коли перси почнуть відступати, нападуть на них і переслідуватимуть їх. Це була одна частина царського війська, для якої було визначено такий шлях, як я сказав. Дві інші частини ... ітимуть попереду персів на відстані одного дня шляху, так само відходячи поволі та відступаючи, виконуючи те, що їм було доручено...

...Такі рішення прийняли скіфи і пішли назустріч Дарієвому військові, спершу виславши кращу частину своєї кінноти на розвідку. Проте всі їхні вози, на яких жили їхні діти та жінки, і всю їхню худобу, крім тих тварин, що були їм потрібні для харчування, вони собі залишили, а все інше вони послали попереду разом із возами, давши наказ їм рухатися весь час на північ.

Отже, їхній обоз вирушив раніше і посувався на північ, а скіфські розвідники знайшли персів за три дні шляху від ріки Істру. Вони їх знайшли і поставили свій табір на відстані одного дня шляху від них, знищивши все, що росло на землі...